



65.01.27

7-48

# ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ



Навчально-методичний посібник

**МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**  
**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР**  
**ПО ПІДГОТОВЦІ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ**

**ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК**  
**З ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДЛЯ**  
**АГРАРНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**  
**I-II РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ**

2005

**БІБЛІОТЕКА**  
Нижинського агротехнічного  
інституту

і-48

Автор

Ільченко Н.В., заступник директора з навчальної роботи  
Ірпінського економічного коледжу НАУ

Рецензенти: Фесянов В.В., Телятник А.В., викладачі Шепетівського  
сільськогосподарського технікуму

Редактор Світельська С.Ф.

Відповідальні  
за випуск: Павлик І.І., Ломкова Ю.В.

Висвітлено економічні основи суспільного виробництва,  
ринкової економіки, шляхи економічного зростання держави і  
добробуту людей.

## ПЕРЕДМОВА

Політична економія як наука досліджує і розкриває економічну будову суспільства, її категорії, закони функціонування і розвитку. Особливе місце в політичній економії посідають характер і соціальний зміст зв'язків і відносин, в які вступають люди в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання суспільно корисних благ, соціально-економічний статус окремої людини, соціальних груп і класів у цьому процесі.

Ним доводиться постійно розв'язувати економічні задачі, що мають непересічне значення для добробуту й соціального самопочуття. Така навичка набувається не одразу, формується роками, виростаючи на досвідченому теоретичному ґрунті. І чи не найважливішим етапом у її формуванні є опанування економічними знаннями. Адже в будь-якій конкретній ситуації втілюється (чи не втілюється) логіка тих чи інших економічних законів.

Сьогоднішня вимагає економічного мислення на підставі глибокого розуміння процесів, явищ і зв'язків у економічній системі суспільства, а також чинників, що їх визначають, засобів і методів вирішення поточних і стратегічних економічних проблем.

Завдання курсу політичної економії полягає у наданні студентам глибоких теоретичних знань з питань закономірностей розвитку суспільного виробництва, механізму дії та ефективного використання економічних законів людьми для найбільш повного задоволення їхніх матеріальних і соціально-економічних потреб.

# 1. ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА СУСПІЛЬНА НАУКА

1. Політична економія в системі наук.
2. Виникнення та основні етапи її розвитку.
3. Предмет і методи політичної економії.
4. Економічні категорії та економічні закони.
5. Завдання політичної економії як науки та навчальної дисципліни.

## *1. Політична економія в системі наук*

Весь навколишній світ, усю світобудову вивчають різні науки, які можна поділити на дві групи:

- *Природничі* – науки про закони та закономірності природи (біологія, хімія, фізика, геологія);
- *Суспільні* – науки про закони й закономірності розвитку суспільства (історія, філософія, юридичні науки, літературознавство й політекономія).

**Політекономія** – наука про суспільство. Це означає, що загальним об'єктом її вивчення є суспільство.

Суспільних наук багато. Політекономія вчить, що основою розвитку суспільного життя є економіка, тобто матеріальний базис суспільства.

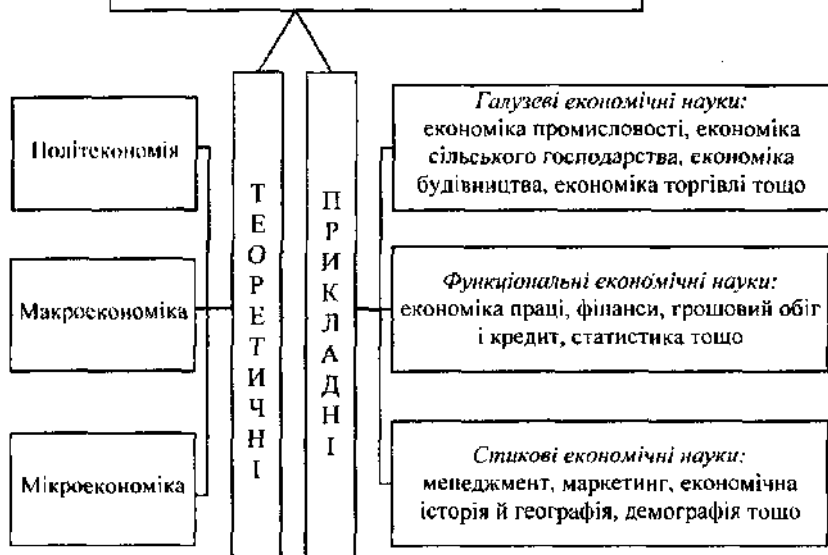
*Політекономія* – одна з економічних наук.

**Теоретичні** – це науки, які вивчають закони та суттєві зв'язки в реальній економічній діяльності.

**Прикладні** – це науки, які вивчають прояви загальних економічних законів і закономірностей, виявлених і сформульованих теорією в конкретних галузях і сферах господарювання.

Отже, **політекономія** як наука теоретична – це система наукових знань, яка дає цілісне уявлення про закони та суттєві зв'язки в реальній економічній діяльності.

# ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ



## 2. Виникнення та основні етапи розвитку політекономії

Економічна думка зародилася ще у стародавньому світі. Це була певна сума поглядів на господарські явища, рушійні сили економічної діяльності людей. Істотного розвитку вона досягла в епоху рабовласництва. Про це дізнаємося з праць Ксенофонта та Арістотеля.

Ксенофонт (430–350 рр. до н.е.) – давньогрецький письменник, історик. Він уперше застосував термін “економія”, назвавши так свій твір, де у формі діалога розглядаються “розумні правила” ведення домашнього господарства і землеробства.

Арістотель (384–332 рр. до н.е.) – давньогрецькій філософ і вчений. Вперше пов'язав економіку з виробництвом, розглядаючи її як господарську діяльність, пов'язану з виробництвом необхідних для життя матеріальних благ.

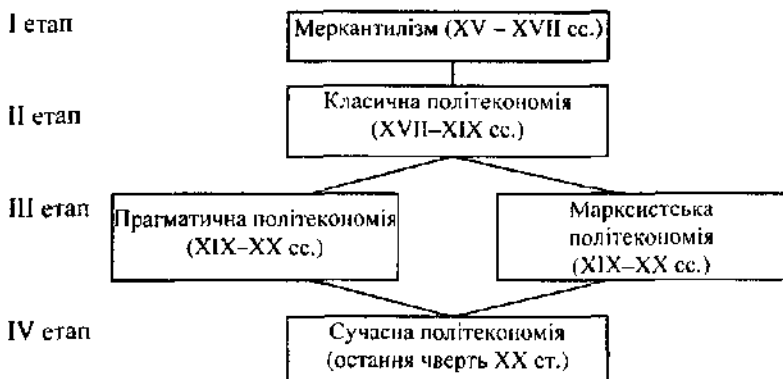
Вперше застосував термін “економіка”, який поєднує два слова грецького походження: “ойкос” – будинок, господарство і “номос” – закон.

Могутнім поштовхом до формування економічної науки стало становлення в усіх структурах суспільного життя капіталістичних відносин, коли бурхливими темпами почали розвиватися продуктивні

сили, стали формуватися ринок, обмін, торгівля. З'явилася потреба в дослідженні всіх цих явищ, вивченні закономірностей функціонування економіки в цілому. У цей час відбувається становлення економічної теорії як науки під назвою "політична економія".

Автором терміну "політична економія" є Антуан Монкретьєн де Ваттевіль (1575–1621 рр.) – французький економіст. Цей термін був застосований в 1645 р. в "Трактаті політичної економії". Назва терміну походить від грецьких слів: "політикос" – суспільний, державний і "ойкономія" – управління, домашнє господарство.

### *Етапи розвитку політекономії*



**Меркантилізм** (від італійського мерканте – торговець, купець) – перший етап у розвитку економічної науки. Представники – англійські економісти У.Стаффорд (1554–1612 рр.) і Томас Мен (1571–1641 рр.), італієць Г.Скаруффі (1519–1584 рр.), француз А.Монкретьєн та росіянин Іван Посошков (1652–1726 рр.).

Меркантилізм зародився в епоху первісного нагромадження капіталу. Ранні меркантилісти ототожнювали багатство з нагромадженням золота та срібла, пізні – під багатством розуміли надлишок продуктів, що обмінюються на зовнішньому ринку на гроші. Головна увага приділялася сфері обігу.

**Класична політекономія** – фізіологічна школа у Франції: Франсуа Кене (1694–1774 рр.), Анн Робер Жак Тюрю (1727–1781 рр.), Віктор Мірабо (1715–1789 рр.) – джерело багатства вбачали не в сфері обігу (торгівлі), а у виробництві. Але в той же час обмежували виробництво лише землеробством. Промисловість вважали непродуктивною галуззю господарства.

Англійська класична школа: У.Петті (1623–1687 рр.), А.Сміт (1723–1790 рр.) і Давід Рікардо (1772–1823 рр.).

Головні наукові досягнення класиків:

- прагнення виявити глибинні закономірності в суспільному житті;
- постановка в центрі уваги процесу виробництва, причому будь-якого, а не лише землеробства, як у фізіократів;
- зачаткування трудової теорії вартості;
- виявлення нетрудового характеру прибутку підприємців.

#### **Прагматична політекономія**

Розвиток капіталізму породив внутрішні суперечності, в результаті чого виникли нові напрями в розвитку політекономії.

Засновники прагматизму: англійський економіст Томас Роберт Мальтус (1766–1834 рр.), Джеймс Мілль (1773–1836 рр.), Жан Батіст Сей (1766–1832 рр.);

У ХХ ст. – Джон Мейнард Кейнс (1883–1946 рр.), Фрідріх Хайек (1899–1985 рр.), У.Мітчел (1874–1948 рр.), Пол Самуельсон (нар. 1915 р.).

Представники прагматичної політекономії:

✓ головну роль зосередили на питаннях використання обмежених факторів виробництва для одержання прибутку, економічного зростання і інтересах підприємців;

✓ як ідеологію буржуазії вважали основним своїм завданням прямий захист, прикрашання буржуазного ладу, замовчували суперечності капіталістичного ладу;

✓ з метою аналогії буржуазного ладу обмежувалися описом і поверхневою класифікацією зовнішньої видимості економічних процесів;

✓ закони виробництва виводили з економічних інтересів буржуазії.

#### **Марксистська (пролетарська) політекономія**

Основи марксистської політекономії заклали ідеологи робітничого класу Карл Маркс (1818–1883 рр.) і Фрідріх Енгельс (1820–1895 рр.), які:

- розкрили внутрішні суперечності капіталізму;
- показали, що капіталізм так само закономірно, як він прийшов на зміну феодализму, повинен поступитися місцем новому, більш прогресивному суспільному ладу – соціалізму;



- вперше для пізнання економічних процесів застосували метод матеріалістичної діалектики;
- розробили вчення про суспільно-економічні формації, закономірності їх розвитку та зміни;
- поглибили вчення про трудову теорію вартості;
- розробили теорію додаткової вартості.

### **Основні течії сучасної економічної думки**

#### ***Економічний лібералізм*** (теорія економічної свободи)

Представники – Людвіг Мізес (1881–1973 рр.), Фрідріх Хайек – не визначають необхідності втручання держави в економічне життя, природним регулятором якого виступає ринок.

Найбільше прихильників даний напрям має в США, економічній системі якої найбільше притаманні ідеї економічної свободи.

Досить популярними погляди економічного лібералізму були в перші роки становлення економічної системи самостійної України.

#### ***Економічний дирижізм***

Основні концепції:

- регульованої економіки;
- змішаної економіки;
- планової економіки.

**Представники:** Б.де Жувенель, Е.Гейлак, Ж.Піру, Р.Курті та ін. обґрунтовують необхідність систематичної регуляції економіки з боку держави.

Ідеал дирижістів – “регульована економіка”.

Перші концепції економічного дирижізму виникли в кінці 20-х – на початку 30-рр. ХХ ст. в Франції. Як течія економічної думки оформився після Другої світової війни.

Об'єднує концепції й погляди, пов'язані ідеєю “недостатньої ефективності”, ринкового механізму, необхідності свідомого втручання в економіку з боку держави.

***Інституціоналізм*** – течія, що виникла в кінці ХІХ – на поч. ХХ сс.

Рушійна сила економічних процесів – позаконічні фактори. Тому головне завдання: вивчення впливу на економіку різних “інституцій”, держави, права, приватної власності, податків, сім'ї, релігії, монополій.

Одна з перших течій в політекономії, яка виступила з виправдання “адміністративного капіталізму” (державно-монополістичного).

Представники: американські економісти У.Гамільтон, Дж.К. Гел-брейт.

**Неолібералізм** (прийшов на зміну економічного лібералізму) – почав складатися в 30-ті роки ХХ ст., розповсюдження набув після Другої світової війни.

Центр неолібералізму – Німеччина (ФРН) в особі видатних економістів Вальтера Ейкена (1891–1950 рр.), Людвіга Ерхарда (1897–1977 рр.), які:

- вважали, що дія вільної конкуренції не може бути забезпечена автоматично;
- виправдали ряд суттєвих недоліків капіталізму (монополії, економічної кризи, які деформують механізм ринкового регулювання);
- зробили висновок про необхідність постійного державного втручання в економіку з метою створення сприятливих умов для конкуренції і свободи ціноутворення.

#### **Кейнсіанство (II пол. 30-х рр. ХХ ст.)**

Засновник – англійський економіст Дж.М. Кейнс.

У 1936 р. вийшла в світ його праця “Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей”, в якій викладені основи теорії та програми державного регулювання економіки. Кейнс розглядав економічні процеси як відображення психології господарюючих суб’єктів, а не як породження матеріальних умов буття людей – прихильність до мінової концепції, виходячи з якої, вирішальною сферою відтворення проголошується ринок.

У 60-ті – поч. 70-х рр. в розвинутих країнах відбулося загострення соціально-економічних суперечностей, зазнала кризи і теорія кейнсіанства.

**Неокласицизм** – суб’єктивна школа в політекономії, виник в останній третині ХХ ст. як реакція на марксизм.

Біля початків неокласицизму стояли відомі економісти – австрійці К.Менгер (1840–1921 рр.) і Бем Баверк (1851–1914 рр.), американець Дж.Кларк (1847–1938 рр.) і англійський економіст Альфред Маршалл (1842–1924 рр.).

Сучасні представники – Дж.Мід, Джон Хікс (Великобританія), Мілтон Фрідмен і Василь Леонт’єв (США) – визначають необхідність часткового втручання держави у відтворювальні процеси, але лише з метою забезпечення свободи дії ринкових сил.

**Монетаризм** – один з найбільш впливових напрямів неокласицизму в сучасних умовах.

Монетаристи, виходячи з бурхливого розвитку інфляційних процесів у багатьох країнах світу, надають вирішального значення в економічному розвитку регульованої грошової сфери.

Головною умовою плавного економічного розвитку вважають стійке – в межах 4–5% на рік – зростання грошової маси в обігу.

Вимагають різкого обмеження всіх форм діяльності держави, регулятивна політика якої, на їх думку, і є головною причиною нестійкості економічного зростання.

Монетаристська концепція лежить в основі діяльності МВФ. Монетаризм є офіційною економічною політикою в Україні, яка користується послугами МВФ.

### 3. Предмет і методи політекономії

Предмет вивчення політекономії – суспільне виробництво як цілісний організаційно-соціально-економічний комплекс (економіка).

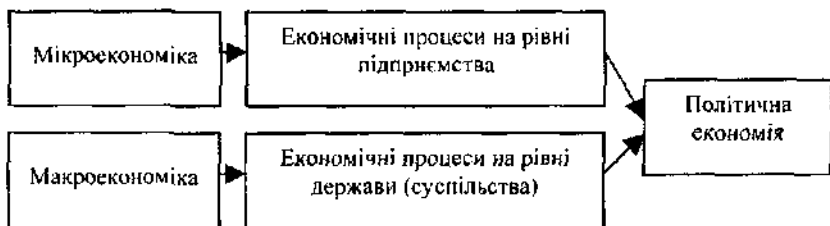
Політекономія вивчає не все виробництво, а лише соціально-економічну суть виробництва, тобто ті виробничі (економічні) відносини, які виникають між людьми в процесі функціонування суспільного виробництва. Цим політекономія відрізняється від “Економіксу”.

Предмет “Економіксу” – наука, що вивчає як люди і суспільство здійснюють кінцевий вибір рідкісних ресурсів, щоб виробляти різні товари і розподіляти їх до споживання.

“Економікс” дає відповідь на три основних питання:

1. Що потрібно виробляти і в якій кількості?
2. За допомогою яких ресурсів та технологій будуть вироблятися необхідні товари?
3. Для кого призначаються товари, що виробляються?

Предмет політекономії трактується значно ширше. Вивчаючи виробничі (економічні) відносини людей, вона розглядає не лише організаційно-економічні та техніко-економічні питання, але й вивчає соціально-економічні умови, в яких відбувається життєдіяльність людей.



Узагальнюючим науковим методом дослідження закономірностей функціонування соціально-економічної системи або її окремих елементів є діалектичний метод, який передбачає вивчення явищ і процесів економічного життя:

- в їх загальному зв'язку й взаємозалежності;
- у стані безперервного розвитку;
- коли кількісні зміни, які виникають у процесі розвитку, ведуть до мін якісних.

Джерелом розвитку будь-яких процесів згідно з цим методом вважаються єдність і боротьба протилежностей.

### **Спеціальні (конкретні) методи пізнання**

**Метод наукової абстракції:** абстрагування в політекономії означає мислене очищення уявлень про процеси, що вивчаються, від випадкових, минутих, одиничних явищ, фактів, характеристик і виділення в них явищ і фактів стійких, типових, основоположних.

**Аналіз** (сприяє відкриттю істотного в явищі): предмет дослідження розчленовується, мислення йде від видимого, конкретного до абстрактного.

**Синтез** (завершує розкриття суті): досліджується економічне явище у взаємозв'язку і взаємодії його складових частин, мислення від абстрактного до конкретного, від розуміння суті відносин до прояву їх у конкретній ситуації.

**Економіко-математичні і статистичні методи** дають можливість визначати не лише якісні, а й кількісні параметри процесів, що вивчаються.

**Посидання логічного й історичного підходів** є неодмінною умовою з'ясування суті і конкретних форм прояву процесів і явищ економічного сьогодення.

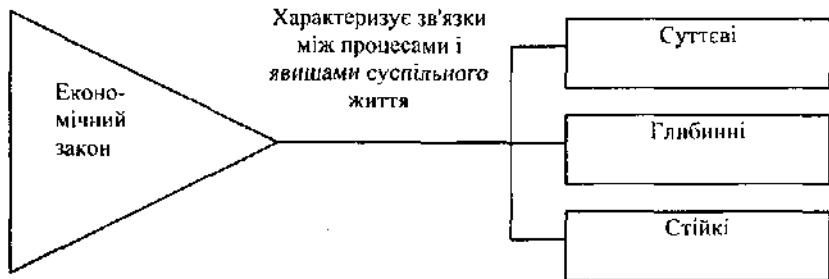
**Суспільна практика** – завершальна ланка методу політекономії: практика визначає істинність або хибність теоретичних положень.

### **4. Економічні категорії та економічні закони**

**Категорії політекономії** – це найбільш загальні логічні поняття, що відображають суть реально існуючого економічного явища, яке проявляється в певному виробничому відношенні; теоретичне відображення реально існуючих виробничих відносин людей; наприклад, товар, гроші, вартість, капітал тощо.

**Категорія** – нижчий ступінь пізнання економічних явищ.

**Закон** – вищий ступінь, який дозволяє повною мірою розкрити суть явища.



**Економічні закони:**

✓ виражають внутрішні, типові, тривалі, необхідні, причинно-наслідкові зв'язки і залежності, які характеризують напрям розвитку тієї чи іншої сфери економіки;

✓ мають об'єктивний характер, тобто є незалежними від свідомості, бажання людей, але не від їх діяльності.

#### СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗАКОНІВ

**Перша група** – загальноекономічні закони:

- зростання продуктивності праці
- відповідність характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил та ін.

Вони відображають:

- загальну спрямованість поступального розвитку суспільного виробництва;

- об'єктивні основи зростання його ефективності;

- розвиток організаційно-економічних відносин;

- діалектику взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

**Друга група** – специфічні економічні закони, але серед них один найбільше виділяється – це основний економічний закон формації.

Ця група законів виражає сутність історично визначених виробничих відносин, які виникають на основі тих чи інших форм власності на засоби виробництва, характерних для конкретного суспільного ладу.

**Третя група** – особливі економічні закони:

- триналого виробництва;
- вартості;
- понизу і пропозиції.

Вони виражають особливості виробничих відносин, які властиві декільком способам виробництва і діють лише в межах.

### **Економічні закони як регулятори виробництва**

Політекономія виділяє два основних способи прояву економічних законів (ЕЗ):

1. *Стихийний* – люди в своїй діяльності ігнорують вимоги ЕЗ;
2. *Свідомий* – люди вивчають вимоги ЕЗ і відповідно до них

будують господарську діяльність.

У першому випадку ЕЗ діють всупереч інтересам людей, в другому – служать на користь.

Один і той же ЕЗ може проявлятися в різноманітних формах, які залежать від конкретних історичних умов.

Механізм використання ЕЗ включає комплекс заходів, спрямованих на подолання економічних суперечностей, розробку форм, принципів і методів використання ЕЗ з метою ефективного ведення господарства.

### **Рівні використання ЕЗ**

1. Політико-економічний – дає наукове пояснення вимог діючих ЕЗ;

2. Управлінський – компетенція органів державної влади, які розробляють закони, укази та ін.;

3. Практичний – використання ЕЗ у процесі функціонування фірм, підприємств, організацій.

### **5. Завдання політичної економії як науки і навчальної дисципліни**

**Політична економія:**

✓ розкриває соціально-економічну сутність суспільства та ступінь його розвитку;

✓ виявляє закони і принципи, які регулюють поведінку людей та їх відносини у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ;

✓ озброює суспільство економічними знаннями, необхідними для прийняття правильних фундаментальних рішень.

## Структура сфер суспільного виробництва



До **основного виробництва** відносяться ті галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання і засоби виробництва. Примноження суспільного багатства залежить саме від цих галузей, їх технічного і технологічного рівня. Це, перш за все, сировинний, паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, агропромисловий, хіміко-лісовий комплекси, а також виробництво товарів народного споживання, капітальне будівництво.

**Виробнича інфраструктура** – це комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво та забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві і в народному господарстві в цілому. До них відносять:

- транспорт, зв'язок, торгівлю, кредитно-фінансові заклади;
- спеціальні галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, лізингових тощо).

Господарська діяльність у цих галузях, що обслуговують виробництво, підвищує його ефективність, поліпшує умови праці і рівнозначна примноженню суспільного багатства. Тому в розвинених країнах неухильно зростає питома вага цих галузей у структурі суспільного виробництва. Перед Україною в процесі структурної перебудови економіки постає завдання прискорити розвиток *виробничої інфраструктури*, яка є слабо розвинутою.

**Соціальна інфраструктура** – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку людини, примноженні її розумових і фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього та культурного рівня.

Трицяті час в економічній літературі цю сферу людської діяльності відносили до невиробничої сфери, мотивуючи це тим, що тут не створюються матеріальні блага.

Звичайно невиробнича сфера існує: партапарат, апарат Державного управління, громадських організацій та рухів, армія, міліція тощо.

Проте всю соціальну інфраструктуру не можна відносити до невиробничої сфери тому, що тут створюються послуги, які задовольняють соціальні і духовні потреби. Праця, що створює ці послуги, є суспільно корисною, рівнозначною в сфері матеріального виробництва. Тому її слід вважати продуктивною працею, а соціальну інфраструктуру віднести до сфери нематеріального виробництва.

Соціальна інфраструктура включає такі галузі: охорона здоров'я, фізична культура, освіта, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт і зв'язок, побутове обслуговування, культура і мистецтво.

Досвід розвинених країн свідчить про те, що соціальна інфраструктура поступово перетворюється в основну сферу людської діяльності. В постіндустріальних країнах (США, Франція, Німеччина, Канада та ін.) доля цієї сфери у створенні валового національного продукту перевищує 50%. Отже, важливим стратегічним завданням економіки України має бути прискорення розвитку соціальної інфраструктури, яка визначає економічний прогрес суспільства та якість життя населення.

Суспільне виробництво за структурою складається з таких елементів: **власне виробництво, розподіл, обмін і споживання**. Ці елементи є фазами виробництва. Тому цю структуру можна назвати *цифриною* структурою виробництва. Ці фази між собою тісно



взаємопов'язані, хоча кожна з них відносно відособлена, тобто має певні характерні особливості.

Насамперед тісно взаємозумовлені власне виробництво та споживання. Споживання – це використання створених благ. Воно буває двох видів – виробниче і особисте. Виробниче споживання – це споживання засобів виробництва і робочої сили працівника при виготовленні суспільно необхідного продукту. Отже, цей вид споживання фактично означає виробництво. З цим пов'язане і особисте споживання, в процесі якого відбувається відтворення робочої сили.

Споживання визначає мету виробництва і його структуру. Виробництво створює предмет споживання, породжує нове споживання, визначає способи споживання. Отже, децю відрізняючись за своїми функціями, власне виробництво і споживання тісно пов'язані і лише в своїй єдності можуть становити виробництво.

Перш ніж надійти у споживання, продукт має пройти стадії розподілу та обміну. Розподіл буває трьох видів:

- розподіл засобів виробництва;
- розподіл трудових ресурсів;
- розподіл предметів споживання.

У процесі розподілу встановлюється частка кожного індивіда чи колективу в одержанні суспільного продукту, але щоб одержати саме те, що необхідно для задоволення конкретних потреб суспільства, кожного виробничого підрозділу і окремої людини, продукт має пройти стадію обміну. Обмін буває трьох видів:

- ✓ обмін діяльністю та здібностями;
- ✓ обмін засобами виробництва;
- ✓ обмін предметами споживання.

Отже, виробництво, розподіл, обмін і споживання завжди слід розглядати як органічне ціле в економічній діяльності суспільства.

## Стадії суспільного виробництва



### 2. Продуктивні сили суспільства, їх функціональна структура

Якщо розглядати загальну для всіх суспільно-економічних формацій структуру продуктивних сил, то до їх складу входять засоби виробництва і люди, які володіють виробничим досвідом і приводять у рух засоби виробництва. Основною продуктивною силою є людина. Предмети праці входять до складу продуктивних сил тією мірою, якою вони йдуть на продуктивне споживання і використовуються як джерела енергії. До структури продуктивних сил в усіх формаціях належать також використовувані людьми сили природи: вітер, сонце тощо.

У сучасних умовах до складу продуктивних сил включають також науку (як специфічну продуктивну силу), форми і методи організації виробництва. Окремим елементом продуктивних сил стає інформація.

Отже, сучасні **продуктивні сили** – це складна система, що включає матеріальні і духовні (за складом), об'єктивні і суб'єктивні (за характером відтворення і специфікою функцій), суспільні і природні елементи. У процесі історичного розвитку їх склад у цілому, як і окремі елементи, постійно збагачуються, наповнюються якісно новим змістом. На раних етапах розвитку капіталізму потреби виробництва

задовольняли робітники з низьким рівнем освіти і кваліфікації. Нині робітники, як правило, мають високий рівень освіти (середню загальну або середню спеціальну), кваліфікації. Сучасний етап автоматизації виробництва вимагає не лише більшого залучення фізичних і розумових здібностей робочої сили, а й творчих обдарувань особистості, її організаторських здібностей, духовних компонентів.

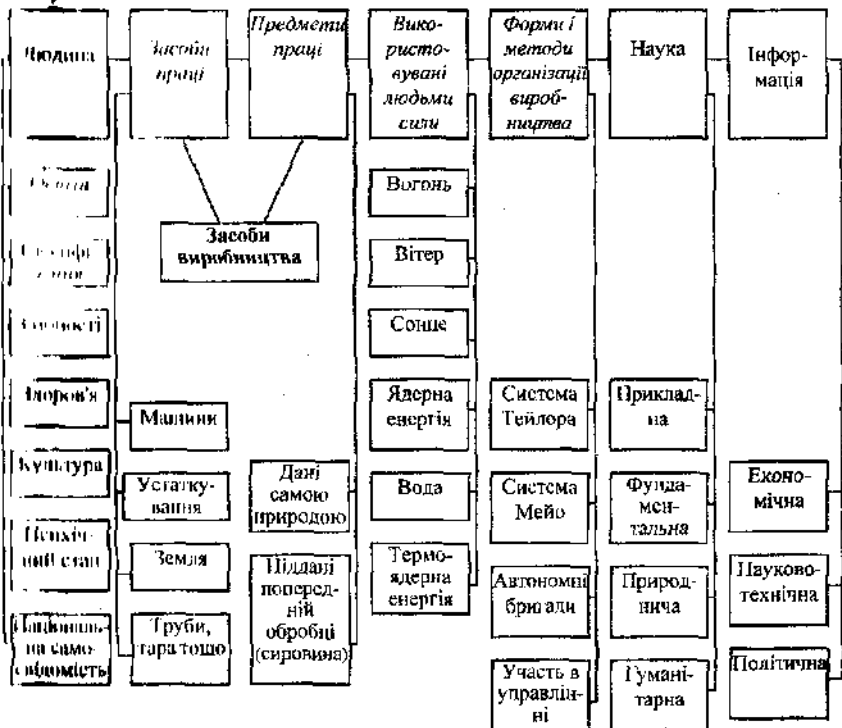
У результаті постійного поновлюваного процесу взаємодії усіх елементів продуктивних сил вони перебувають між собою у діалектичній єдності, кількісній та якісній функціональній залежності. Між ними існують суперечності, які вирішуються незалежно від виробничих відносин. Системі продуктивних сил властиві свої внутрішні закони розвитку. Такими, зокрема, є закони переміщення функцій від особистих до матеріальних факторів виробництва, або закони випереджаючого зростання обсягу уречевленої праці в структурі сукупної праці, відповідності живої й уречевленої праці, переміни праці, зростання продуктивності праці та ін. Дія цих законів, пронизана внутрішніми суперечностями, зумовлює зміни в розвитку продуктивних сил, якісні зрушення в їх змісті. Продуктивні сили виражають відношення людини до природи, процес праці, спільний для всіх суспільних способів виробництва.

Отже, *продуктивні сили* – це фактори, які забезпечують перетворення речовин природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці.

Продуктивні сили – одне з основних понять політичної економії.

Рівень розвитку продуктивних сил – найважливіший критерій і найзмістовніший показник суспільного прогресу.

## Структура продуктивних сил



### 3. Виробничі відносини, їх суть, система, структура. Суспільний спосіб виробництва

Створення матеріальних благ завжди є суспільним процесом, тому будь-яке виробництво має суспільний характер. Це означає, що у процесі виробництва люди вступають у відносини не лише з природою, але й між собою. Ці відносини отримали назву **виробничих** або **економічних відносин**.

Оскільки виробництво включає чотири фази: виробництво, розподіл, обмін і споживання, то під виробничими відносинами розуміють відносини **виробництва, розподілу, обміну, споживання**.

Суть і основу цих відносин складають відносини власності на засоби виробництва.

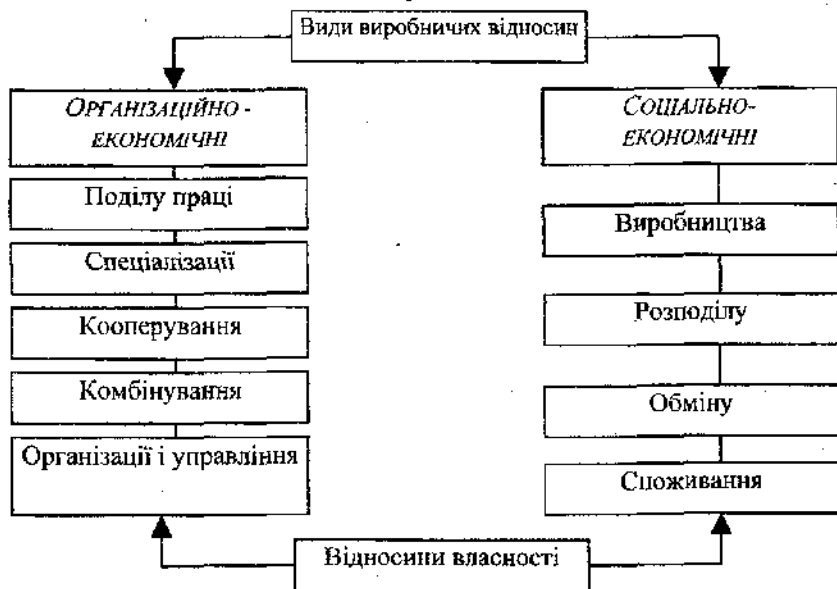
### Організаційно-економічні відносини:

- характеризують стан виробництва;
- відображають особливості розвитку факторів виробництва, їх суспільну комбінацію;
- не зачіпають соціально-економічні форми виробництва.

### Соціально-економічні відносини:

- ✓ характеризують суспільний спосіб поєднання робітника із засобами виробництва;
- ✓ відносини між людьми з приводу привласнення засобів і результатів виробництва;
- ✓ умови розпорядження і використання факторів і результатів виробництва, тобто ту суспільну форму, в якій відбувається виробництво.

### *Система виробничих відносин*



Система виробничих відносин утворює економічну структуру суспільства, його економічний базис.

Виробничі відносини визначають соціальну та політичну структуру суспільству, тобто політичні, правові, ідеологічні, національні, сімейні та інші суспільні відносини та інститути, які в сукупності утворюють надбудову.



Політекономія вивчає виробничі відносини в їх єдності і взаємозв'язку з продуктивними силами й надбудовою. Політекономія вивчає закони, які лежать в основі функціонування виробництва, розподілу, обміну та споживання життєвих благ.

Продуктивні сили і адекватні їм виробничі відносини та надбудова становлять суспільний спосіб виробництва. В історії розвитку людського суспільства розрізняють наступні суспільні способи виробництва:

- первісний;
- феодальний;
- капіталістичний;
- соціалістичний.

Головною ознакою, що відрізняє один спосіб виробництва від іншого, є виробничі відносини, в основі яких лежить форма власності на засоби виробництва.

#### 4. Основні фактори виробництва та їх взаємодія

Економічна діяльність передбачає наявність певних економічних ресурсів або факторів виробництва: природних, людських і створених людською ресурсів, які використовуються для виробництва товарів і послуг. Кожен цих ресурсів широке: фабричні і сільськогосподарські споруди, різноманітне устаткування, інструменти, машини, засоби транспорту і зв'язку, різні види праці, земля і всілякі корисні копалини.

У працях західних науковців ще з другої половини ХІХ століття до наших днів (П.А.Самуельсон, К.Р.Макконнелл, С.Д.Брю) ці ресурси класифікуються як три фактори виробництва: земля, капітал і праця. У зарубіжному "Економіке" виділені наступні фактори:

- матеріальні ресурси – земля або сировинні матеріали і капітал;
- людські ресурси – праця і здатність до підприємництва.

У поняття “земля” входять всі природні ресурси, що застосовуються у виробничому процесі: орні землі, ліси, родовища мінералів і нафти, водні ресурси.

Поняття “капітал” або інвестиційні ресурси охоплює всі виготовлені засоби виробництва (інструменти, машини, устаткування, транспортні засоби), які використовуються у виробництві товарів та послуг і доведені до споживача. Процес виробництва і нагромадження цих засобів виробництва називається інвестуванням.

Праця – це термін, що вживається для позначення фізичних та розумових здібностей людей, які застосовуються у виробництві товарів і послуг. Поняття “праця” охоплює роботи, що виконуються лісорубом, продавцем, машиністом, учителем, професійним футболістом, бухгалтером. Сучасні економісти виділяють в окремий фактор виробництва підприємницьку діяльність (здатність до підприємництва). Підприємництво – це особливий людський ресурс, завдяки якому здійснюється з'єднання ресурсів (землі, капіталу, праці) в єдиний процес виробництва товарів або послуг.

Інший погляд на цю проблему має марксистська політична економія. Вона розмежовує фактори виробництва та джерела вартості, зокрема, додаткової вартості. Єдиним джерелом вартості є праця, а засоби виробництва, зокрема земля, виступають речовими факторами. Робоча сила виступає як особистий фактор. В умовах капіталізму речові фактори і робоча сила мають свої соціально-економічні форми постійного і змінного капіталу. Однак речові фактори виробництва самі по собі капіталом не виступають. Вони перетворюються в капітал, коли служать засобом експлуатації найманої робочої сили. Засоби виробництва беруть участь у створенні споживчої вартості. Нова вартість, яка включає додаткову вартість, створюється працею найманого робітника. Отже, цією працею створюється необхідний продукт, що приймає форму заробітної плати, і додатковий продукт, який виступає у формі процента, прибутку і ренти.

Проаналізувавши різні точки зору на функціонування факторів виробництва, можна зробити висновок, що єдиним джерелом новоствореної вартості, прибутку зокрема, є лише праця у її різновидах.

Основними факторами виробництва є особистісний і речовий, тобто людина-працівник і засоби виробництва. Спосіб їх поєднання і характер функціонування визначаються, насамперед, існуючою формою власності на засоби виробництва і результатами праці. Таке

посадання здійснюється на рівні окремих підприємств включенням працівника до складу трудового колективу.

У процесі такого посадання слід розрізнити техніко-економічну і соціально-економічну сторони. Техніко-економічна – це безпосереднє використання робітником певних засобів і предметів праці незалежно від того, чи є він власником.

Соціально-економічна сторона посадання працівника із засобами виробництва на народних, кооперативних, частково акціонерних, а також на приватних підприємствах, де не застосовується наймана праця, та деяких інших, які перебувають у трудовій колективній власності, здійснюється прямо, безпосередньо. У цьому випадку працівники виступають як власники виробництва й створеного ними продукту і як працівники.

Але справа докорінно змінюється, коли знаряддя та предмети праці перебувають у руках капіталістів. Працівники відчужуються від власності на засоби виробництва і виготовлений продукт, від управління власністю, самого процесу праці, а їх робоча сила перетворюється на товар.

### ***5. Технологічний спосіб виробництва, його типи***

**ТСВ** - це історично визначений спосіб посадання різних компонентів у системі ПС, насамперед людини та засобів праці.

#### **Типи ТСВ**

**1. Інструментальний** (охоплює первісний, рабовласницький, феодальний суспільний спосіб виробництва):

- ✓ історично перший ТСВ;
- ✓ тип зв'язку в системі "людина – техніка" – суб'єктний;
- ✓ характер праці – ручний;
- ✓ характерний для первісної общини, тисячоліттями не зазнавав змін

**2. Індустріальний** (адекватний капіталістичним суспільним відносинам):

- ручна праця змінюється на механізовану;
- тип зв'язку – об'єктний;
- поява системи машин, яка включає: робочу машину, двигун, передавальний механізм;
- людина перетворюється в придаток машини.



В Англії в кінці XVIII– поч. XIX сс. відбувся промисловий переворот, у результаті якого капіталізм створив матеріально-технічну базу.

Розвиток машинного виробництва дав поштовх розвитку науково-технічному прогресу (НТП). Розрізняють дві форми НТП:

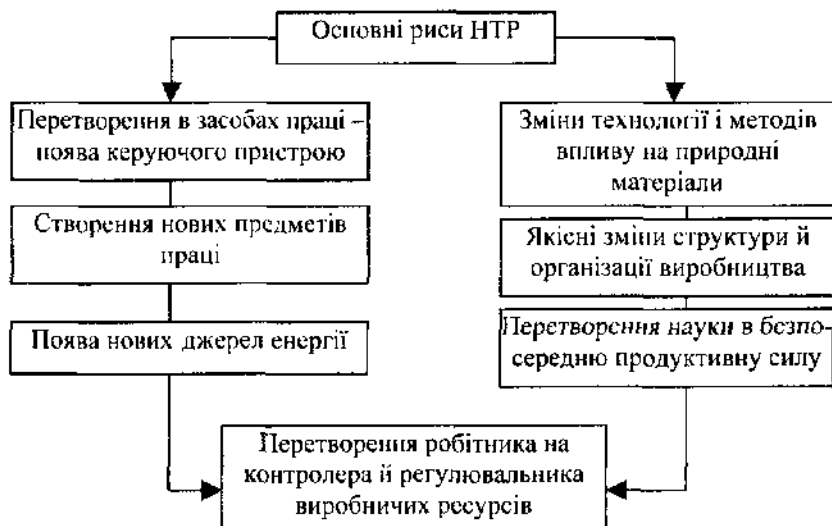
✓ **еволюційна** – пов'язана з вдосконаленням діючих технологій, частковою модернізацією діючих машин і устаткування;

✓ **революційна** – означає перехід до принципово нових технологічних систем.

З середини XX ст. почалася науково-технічна революція (НТР). Суть НТР полягає в розвитку продуктивних сил суспільства, переході їх в якісно новий стан на основі докорінних змін у системі наукових знань. На зміну індустріальному технологічному способу виробництва приходить постіндустріальний.

**3. Постіндустріальний** (зароджується при капіталізмі):

- поява четвертого елемента – керуючого пристрою;
- управлінська роль людини;
- автоматизована праця.



Україна поки що знаходиться на другому етапі технічного розвитку (індустріальному), перехід до постіндустріального ТСВ – справа майбутнього.

## Контрольні питання

1. Охарактеризуйте чотири фази суспільного виробництва.
2. Що лежить в основі виробничих відносин?
3. У чому проявляється взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин?
4. Порівняйте сфери матеріального і нематеріального виробництва.
5. Дайте характеристику технологічних способів виробництва.
6. Що є результатом суспільного виробництва?

### 3. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ВІАСМОЗВ'ЯЗОК З ВИРОБНИЦТВОМ. ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

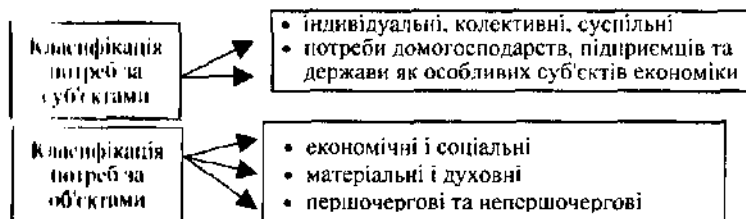
1. Сутність потреб і особливості їх розвитку.
2. Закон зростання потреб і механізм його дії.
3. Взаємозв'язок потреб, виробництва та попиту.
4. Економічні інтереси та їх класифікація.

#### 1. Сутність потреб і особливості їх розвитку

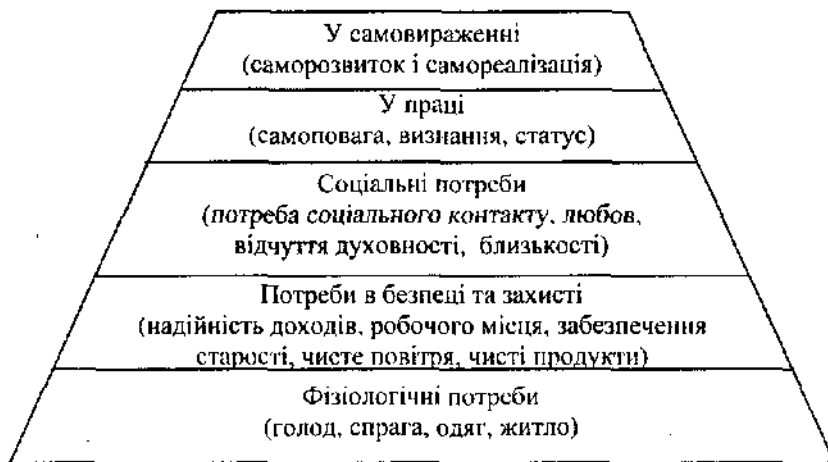
**Потреби** – категорія, що відображає ставлення людей до умов їх життєдіяльності.

**Економічні потреби** – це ставлення людей до економічних умов життєдіяльності, яке характеризується відчуттям нестачі певних благ та послуг, бажанням володіти ними, щоб подолати це відчуття.

**Різноманітні потреби можна класифікувати за суб'єктами та об'єктами**



## Ієрархія потреб за А.Маслоу



### Класифікація потреб за ступенем реалізації:

- ✓ абсолютні – породжені рівнем розвитку світової економіки;
- ✓ дійсні – породжені рівнем певної країни;
- ✓ платоспроможні.

### 2. Закон зростання потреб і механізм його дії

Матеріальні потреби суспільства – безмежні, а економічні ресурси, необхідні для їх задоволення, є обмеженими.

Це породжує дію двох законів суспільного розвитку:

- зростання потреб;
- економії праці.

Ці закони взаємопов'язані та відображають дві сторони загальноекономічного закону зростання соціально-економічної ефективності. На рівні суспільства дія цього закону виявляється в тому, що в умовах безмежності потреб суспільство, що прагне забезпечити їх найповніше задоволення, тобто максимально наблизитися до мети, повинно прагнути до всебічної економії праці (як живої, так і уречевленої), ефективного використання економічних ресурсів, їх раціонального поєднання та розподілом між виробництвом різних благ і на цій основі – створення умов для задоволення одних, просування до інших потреб найвищого рівня, задоволення яких, у свою чергу, створює умови для просування до потреб ще вищого рівня тощо.

На індивідуальному рівні дія закону виявляється в тому, що кожна людина, заінтересована, з одного боку, в максимальному задоволенні потреб, завжди намагається зберігати свою працю – раціонально розподілити її між різними видами діяльності, полегшити, зробити ефективнішою за допомогою різних засобів праці, економно використовувати предмети праці, а з другого, – забезпечити раціональне обмеження потреб, жорстоку черговість їх задоволення, пошук найефективніших комбінацій.

**Закон зростання потреб** – закон суспільного прогресу. Характеризує не просто зростання потреб, а зміну їх структури. На прикладі економічно розвинутих країн можна виділити три етапи зростання потреб:

#### **I етап**

До середини 50-х років домінували матеріально-речові потреби, оскільки вже в першій третині ХХ ст. спостерігався значний приріст вільного часу.

#### **II етап**

У сер. 50-х рр. в зв'язку з переходом до економіки споживання, коли формуються такі соціальні потреби, як побутове обслуговування, освіта, медицина, спорт, відпочинок, розваги та ін.

#### **III етап**

Почав формуватись у 80-ті рр., завершить зрушення в бік гуманітарних потреб, пов'язаних з творчістю, духовним розвитком особистості.

У структурі потреб відбуваються зміни:

- від домінування економічних потреб – до соціальних;
- від задоволення елементарних потреб – задоволення потреб на основі подівиалізованого виробництва;
- від речової структури споживання – до переважання в ній обслуговування.

#### **3. Взаємозв'язок потреб, виробництва та попиту**

##### **Вплив виробництва на потреби:**

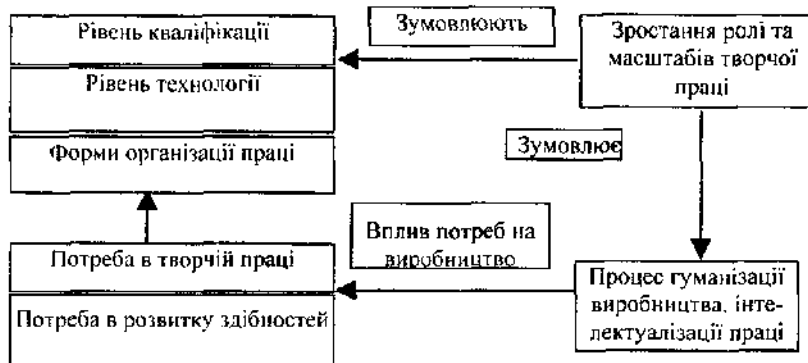
- ✓ створює нові потреби, перетворює їх з одиничних на масові;
- ✓ створює споживчі блага, отже, забезпечує задоволення потреб.

##### **Вплив потреб на виробництво:**

- спрямовують виробництво;
- стимулюють розвиток виробництва (нові галузі, підприємства);
- характеризують рівень розвитку суспільства в цілому.

Гуманізація виробництва, властива постіндустріальному суспільству, зумовлює підсилення взаємовпливу потреб і виробництва, адже вона передбачає безпосереднє підпорядкування потребам людини як процесу праці, так і його результату.

### *Взаємозв'язок змін змісту праці та потреб*



Аналіз взаємодії потреб і попиту здійснили представники мержиналізму (з II пол. XIX ст.) – К.Менгер, Ф.Візер, Е.Бем-Баверк, А.Маршалл, В.Перето, Д.Хікс.

*Мержиналісти розробили теорію споживацької поведінки.*

Її суть:

1. В умовах стабільної економіки кожна людина прагне поводити себе раціонально, тобто оптимізувати свій добробут – максимально задовольнити особисті потреби.

2. Щоб досягти цієї мети, покупець виключно суб'єктивно оцінює нагальність тієї чи іншої потреби, інтенсивність її. Відповідно до цих оцінок він розподіляє свій дохід між різними споживчими благами. Чим вища інтенсивність потреби, тим вищі суб'єктивні оцінки, а тому й більший попит на це благо.

3. Для визначення суб'єктивних оцінок використовують явище спадної граничної корисності споживчого блага, тобто суб'єктивна оцінка того блага, яке купують, формується на рівні його граничної корисності.

**Гранична корисність** – це ступінь задоволення, який отримує людина від споживання кожної додаткової одиниці блага.

У процесі споживання блага потреба насичується, отже, гранична корисність спадає (зменшується) – це є закон спадної граничної корисності.

### *Практичне значення вивчення потреб полягає в наступному:*

1. Цілішке дослідження потреб, визначення їх ієрархії широко використовуються в менеджменті при розробці теорій мотивації.

2. Вивчення потреб набуває великого значення в сучасній маркетинговій діяльності, адже концепція маркетингу передбачає визначення потреб як передумови виробничого процесу. Згідно з нею виробити слід лише такі товари, які необхідні споживачам, тоді не треба докладати великих зусиль для їх реалізації.

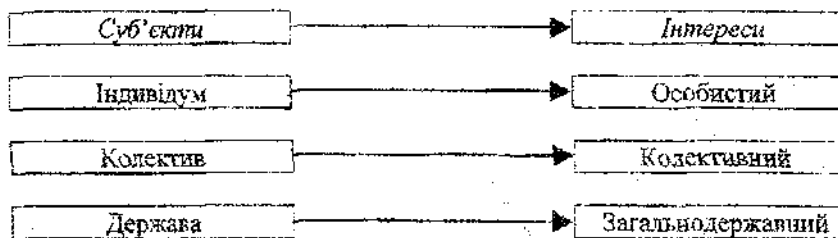
3. Потреби є вихідним пунктом розробки національної, економічної, соціальної і науково-технічної політики розвинутих країн. Так, суспільні потреби є основою для прийняття рішень у найбільш важливій для розвитку виробництва структурно-інвестиційній сфері. 75 % комерційних нововведень у США були впроваджені вже в 70-х роках як результати вивчення потреб ринку і тільки 25 % – породжені стихійним інноваційним процесом. Великі фірми приховують перспективні потреби та орієнтуються на технічні й продуктивні зміни, що доступні та вигідні споживачу. В арсеналі США є приблизно 20 базових методів моделювання технічних процесів з орієнтацією на споживача. У країнах з розвинутою ринковою економікою існує система соціальних технологій і визначення суспільної оцінки нових потреб. Починаючи з 60-х років, промислове виробництво в США орієнтується на широку індивідуалізацію потреб. Отже, в умовах сучасного ринкового господарства потреба є і вихідним пунктом, і кінцевою метою виробництва.

Структура економіки України на сучасному етапі значною мірою орієнтована на низькі потреби. Низький рівень споживання більшості населення в сучасних умовах не забезпечує відтворення потреб, що вже були сформовані раніше. Наприклад, вже сформувалась потреба в творчій самостійній праці, а існуючий рівень споживання низький. Тим самим деформується, не відтворюється на належному рівні й потреба в праці такого змісту.

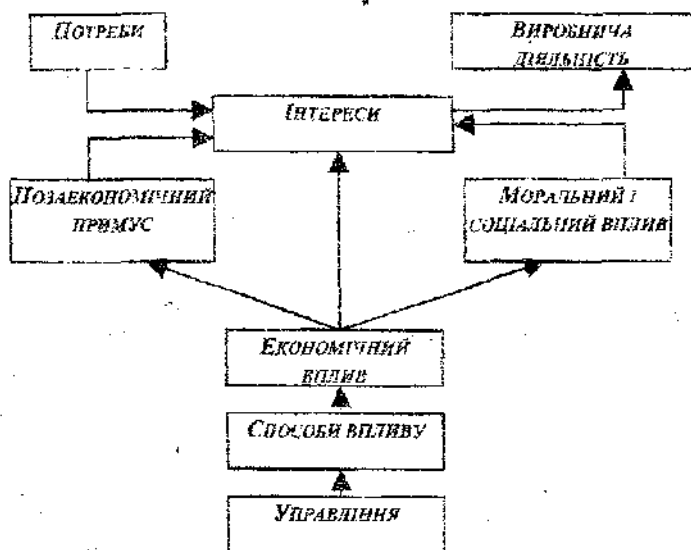
### **4. Економічні інтереси та їх класифікація**

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений відносинами шкідливості та принципом економічної вигоди, мотив і стимул соціальних дій щодо задоволення потреб, усвідомлена потреба існування різних суб'єктів господарювання є породженням і соціальним проявом потреби.

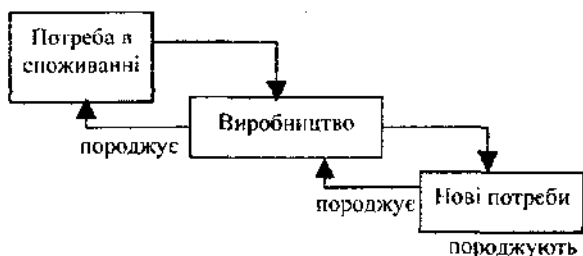
## Структура економічних інтересів (критерій – суб'єкти інтересів)



## Механізм формування економічних інтересів



Джерелом суспільного процесу є суперечності. Рушійною силою розвитку економічної системи є суперечлива взаємодія виробництва та споживання.

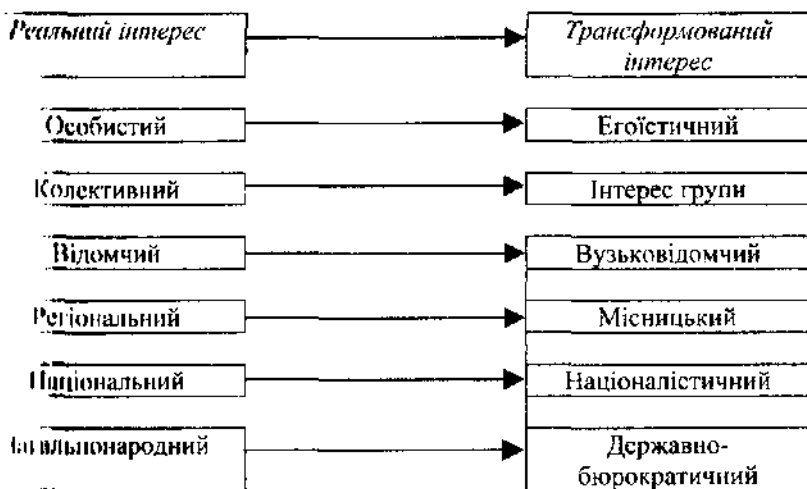


Ця суперечність виступає як загальна й природна основа розвитку виробництва.

### Структура економічних інтересів (за іншими критеріями)

За сферою дії	Класові	Демографічних груп
Національні	Буржуазії	Працюючих
Регіональні	Робітників	Вже непрацюючих
Відомчі	Селян	Ще непрацюючих
Сімейні	Інтеграції	Не бажаючих працювати

### Трансформація інтересів





Така трансформація відбудеться за умов, коли той чи інший ви інтересу реалізується за рахунок інтересів інших видів.

Для того, щоб інтереси виступали як спонукальні мотив економічної діяльності, а не гальмували економічний прогрес необхідно на них певним чином впливати.

### **Контрольні питання**

1. Чому потреби виступають спонукальним мотивом економічної діяльності людей?

2. Як класифікують потреби за різними критеріями?

3. У чому полягає сутність закону зростання потреб?

4. Як пов'язані між собою потреби і споживання?

5. Чи існують суперечності між виробництвом і споживанням, та як вони вирішуються?

6. У чому полягає відмінність між економічними інтересами та потребами?

7. Що виступає спонукальним мотивом економічної діяльності людей?

## **4. ЕКОНОМІКА СУСПІЛЬСТВА ЯК СУКУПНІСТЬ ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

1. Економічна система суспільства: суть, форми, структура.

2. Суспільний поділ праці як матеріальна основа економічних відносин.

3. Ефективність суспільної економіки та її показники.

### **1. Економічна система суспільства: суть, форми, структура**

В основі розвитку людського суспільства лежить виробництво матеріальних і духовних благ, інших цінностей, цілісна сукупність яких забезпечує умови життєдіяльності людини. Будь-яке суспільство особливо високорозвинуте сучасне, – соціальна система.

Соціальна система – це складноорганізована впорядкована цілісність, що включає окремих індивідів та соціальні спільноти, які об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічними за своєю природою.

Важливою підсистемою суспільства, основою соціальної системи є економічна система. Під час виробництва, розподілу, обміну та споживання благ між учасниками цих процесів складаються і постійно вдосконалюються різноманітні за своїм змістом економічні відносини

Останнє визначається через економічну поведінку суб'єктів господарства

Конкретні історичні сукупності економічних відносин, що відносяться до системи продуктивних сил і взаємодіє з нею, розвивається на основі дії як об'єктивних економічних законів, так і суб'єктивних факторів, визначає сутність економічної системи суспільства.

Отже, економічна система – це сфера функціонування продуктивних сил і економічних відносин, взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм та видів господарської діяльності.

Структурні ланки, що утворюють різноманітні економічні системи, за своїм змістом неоднорідні. Вони поєднують загальні та специфічні, основні та похідні, нові, що народжуються, та відмираючі старі, перехідні та проміжні економічні форми, кожна з яких функціонує на основі спільної для всієї системи і власної логіки розвитку. В сучасних економічних умовах структурні елементи системи характеризуються динамізмом, мінливістю, суперечністю розвитку.

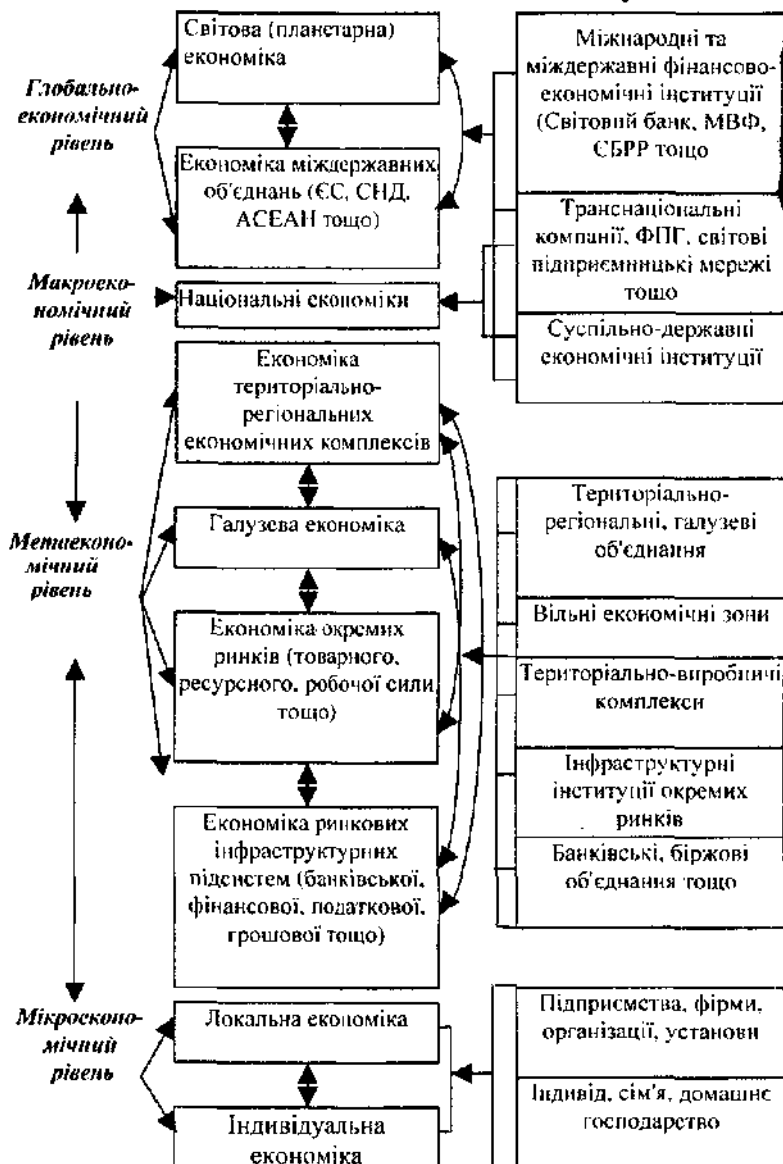
Особливе місце в становленні, функціонуванні та розвитку економічної системи належить її суб'єктам як активній рушійній, перетворювальній силі. Кожен суб'єкт є носієм певних прав, обов'язків та відповідальності, які реалізує в процесі своєї функціональної діяльності. Залежно від цього існують різноманітні класифікації економічних суб'єктів: індивід, колектив, держава; виробник (продавець), посередник, споживач (покупець); фізичні та юридичні особи; вітчизняні та іноземні; інституціональні (виробничі підприємства, банки, біржі тощо).

Наявність не тільки необхідних, а й достатніх елементів для саморозвитку, самовідтворення, поліфункціональної діяльності системи характеризує її цілісність, самодостатність. Ознака органічності системи вказує на внутрішню, родинно-генетичну єдність, чистоту її елементів. Чим більше в економічній системі перехідних, змішаних типів, форм та процесів, тим нижчий ступінь її органічності, чистоти. Таку тенденцію розвитку не слід розцінювати як однозначно негативну. Якщо в сучасних умовах взаємозалежність, взаємопереплетіння, конвергенція розвитку економічних систем збагачують, вдосконалюють одна одну – це прогресивний процес.

Економічна система характеризується різними сферами функціонування, рівнями господарювання її суб'єктів.

Сучасна економічна система є не сукупністю індивідуальних господарств одного рівня, а складною субординованою системою трьох рівнів, що взаємодіють.

## Рівні економічної системи та їхні основні суб'єкти



Розширеність, взаємодія та взаємодоповнення економічних рівнів є запорукою стійкості, динамічності та ефективної результативності системи.

Здатність комплексно, адекватно і своєчасно реагувати на зміни навколишнього середовища свідчить про мобільність економічної системи. Це, в свою чергу, є запорукою як макро-, так мікроекономічної рівноваги.

Економічна система має три основні ланки, підсистеми: економічну структуру продуктивних сил суспільства, систему економічних відносин і механізм господарювання.

Центральне місце в економічній системі належить людині. Як головна продуктивна сила, уособлення економічних відносин, суб'єкт і об'єкт господарської діяльності, носій і реалізатор економічних потреб та інтересів вона поєднує і узгоджує функціонування всіх ланок економічної системи. Місце людини в суспільній ієрархії, можливість і форми її самореалізації зумовлюють характер економічної системи.

Економічна система — складне, багатоструктурне і функціональне соціально-економічне явище. В економічній практиці визначають різні моделі, типи економічних систем. Класифікація їх залежить від різних критеріїв. Головними з них є форма власності, технологічний спосіб виробництва, спосіб організації, координації економічної діяльності тощо.

Поділ економічних систем за переліченими ознаками є певною умовністю. Наприклад, поширеною є класифікація економічних систем за технологічним способом виробництва, рівнем розвитку продуктивних сил.

Розрізняють:

- ринкове суспільство — економічну систему, в якій домінує ручна праця;
- індустріальне суспільство, основою якого є машинна праця;
- постіндустріальне суспільство, що ґрунтується на автоматизованій праці, обладаній комп'ютерною інформацією. Однак ці типи суспільств розрізняються і механізмом господарювання, і формою об'єкта власності, і різноманітністю суб'єктів економічної діяльності.

Іншим критеріальним є поділ економічних систем на ринкові та командні системи.

Основними характерними рисами ринкової економіки є такі:

- різноманітність форм власності при домінуванні приватної;
- пануючі товарно-грошові відносини;

- свобода підприємництва;
- конкурентний механізм господарювання;
- матеріальне стимулювання;
- вільне ціноутворення, що ґрунтується на взаємодії попиту і пропозиції;

- регулююча економічна роль держави;
- особиста свобода, домінування індивідуального інтересу тощо.

**Адміністративно-командна система** заснована на пануванні державної власності, одержавленні народного господарства, відсутності конкуренції, директивному плануванні, неринкових господарських зв'язках, зрівняльному характері розподілу, ігноруванні законів товарно-грошового обігу, жорсткому ієрархічному підпорядкуванні суб'єктів господарювання, нерозвиненості або й відсутності ринкового менталітету тощо.

Останнім часом посилилися дискусії навколо понять "змішана" і "перехідна" економіка. Безперечно, це не тотожні поняття.

**Змішана економічна система**, яка характеризує сучасні розвинені країни, еволюціонувала з економіки чистого ринку, врахувала його недоліки і відмови. Сучасні розвинені економічні системи характеризуються різноманітністю форм власності та господарювання, якісними зрушеннями у відносинах приватної власності, конкурентному механізмі, значною економічною роллю держави, прогнозуванням соціально-економічних процесів тощо.

**Перехідна економічна система** характерна для країн, які звільняються від недоліків адміністративно-командної системи. У таких умовах трансформаційні процеси відбуваються суперечливо, бурхливо, з гострими соціально-економічними потрясіннями, кризовими явищами.

Саме таке становище характерне для сучасної України, інших країн, що утворились на терені колишнього СРСР, усіх країн, що відходять від командно-адміністративної моделі.

Для жодної країни немає однозначних і загальновизнаних шляхів розвитку та безболісних рецептів досягнення добробуту і прогресу. У розбудові сучасної економічної системи слід всебічно використовувати надбання і досвід функціонування світової цивілізації, враховуючи при цьому власні специфічні умови, можливості та ментальність.

## **4. Суспільний поділ праці як матеріальна основа економічних відносин**

Суспільний поділ праці – складне багатоаспектне економічне явище, яке виявляється у співіснуванні різних видів конкретної праці та характеризується певною структурою суспільної організації виробництва. Представлений в часі суспільний поділ праці виступає як процес.

Існує чимало трактовок суспільного поділу праці як економічної категорії. Відповідно до них суспільний поділ праці є:

- складовою частиною виробничих сил суспільства;
- технологічною формою існування виробничих сил;
- підсистемою економічних відносин суспільного виробництва;
- формою організації взаємодії виробничих сил і економічних відносин;
- способом функціонування виробничих відносин.

Принциповими для правильного розуміння даної категорії є два аспекти. По-перше, суспільний поділ праці – комплексна категорія, яка пов'язує технологічний процес із суспільним процесом виробництва, тобто спеціалізує технологічну будову виробництва, надаючи їй суспільних якостей. По-друге, суспільний поділ праці виступає як самостійна продуктивна сила, фактор зростання суспільної продуктивності праці.

Суспільний поділ праці може бути класифікований за:

- вертикальними рівнями народногосподарської структури;
- основними організаційно-економічними формами реалізації;
- сферами суспільного виробництва;
- модами.

За вертикальними рівнями народногосподарської структури суспільний поділ праці можна зобразити як триповерхову піраміду, в основі якої знаходяться численні економічно самостійні суб'єкти господарського життя – підприємства та підприємці. Це рівень безпосереднього виробництва чи одиничний рівень суспільного поділу праці. Над ним розташована розгалужена надбудова (галузевий чи частковий рівень). Верхній поверх становить невелика кількість господарських галузей, об'єднаних загальним рівнем суспільного поділу праці.

Основними організаційно-економічними формами реалізації суспільного поділу праці є: спеціалізація виробництва, його кооперація, концентрація та комбінування.

**Спеціалізація** виробництва виражається у зростанні кількості самостійних виробництв, що відбувається завдяки їх техніко-економічному відокремленню і формуванню у них сталих внутрішніх зв'язків. Розрізняють спеціалізацію галузей (зокрема народногосподарських) і підприємств. На запитанні виробничі результати найбільш впливає внутрішньогосподарська спеціалізація, яка розщеплює процес виробництва кінцевої продукції підприємства на технологічні операції, організує роботу цехів, дільниць, бригад і безпосередньо робітників.

**Кооперація** – це відносини зв'язку окремих виробників, їх обмін різними видами діяльності та продукцією. Там, де існує спеціалізація має бути кооперація. Ці організаційно-економічні форми взаємопов'язані й зумовлюють одна одну, перетворюють процес виробництва на суспільну комбінацію праці.

Залежно від різновидів спеціалізації підприємств формуються певні ознаки їх кооперації. Найпоширеніша сучасна форма кооперації:

- ✓ технологічне або стадійне кооперування (обмін напівфабрикатами чи виконання окремих технологічних стадій процесу виготовлення кінцевого продукту);
- ✓ подетальна;
- ✓ агрегатна.

**Концентрація** виробництва як організаційно-економічна форма суспільного поділу праці виявляється в досягненні певного обсягу чималого масштабу спеціалізованих підрозділів загальної кооперації виробництва. Концентрація засобів виробництва і робочої сили в одному підприємстві здійснюється завдяки процесам нагромадження капіталу і формування кількісних пропорцій обміну.

Комбінування виробництва є формою раціоналізації виробничої кооперації в межах окремих складних виробництв. Основною метою комбінування є використання всіх факторів виробничого процесу в підприємстві, створення безвідходних технологій.

Ще одним аспектом суспільного поділу праці є його територіальна специфіка. Окрім вже згаданого галузевого, існує територіальний поділ праці, який визначає виробничу спеціалізацію між чималими регіонами, географічними місцевостями чи адміністративними районами. Економічні відносини між сировинною та переробною базами, сталими кооперативними зв'язками і наявністю кваліфікованої робочої сили, а також сприятливих природно-кліматичних умов і мікророзташування розвиваються виробничі комплекси що визначають економічне становище району чи навіть цілої країни.

### *3. Ефективність суспільної економіки та її показники*

Найважливішим якісним показником суспільного виробництва є його ефективність.

Соціальна ефективність – це відповідність результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства, інтересам окремої людини. Інтегруючим показником соціальної ефективності є виробництво товарів народного споживання в загальному обсязі виробництва за певний період, як правило, за один рік.

Економічна ефективність – це досягнення найбільших результатів при найменших затратах живої та уречевленої праці. Економічна ефективність є конкретною формою дії закону економії часу. В умовах капіталістичного способу виробництва узагальнюючий показник економічної ефективності – норма прибутку.

Найконкретнішими показниками економічної ефективності є продуктивність і фондомісткість праці, фондовіддача і фондомісткість продукції, матеріаловіддача і матеріаломісткість продукції, економічна ефективність капітальних вкладень, нової техніки, енергомісткість продукції та ін.

Ефективність суспільного виробництва – найважливіша узагальнююча характеристика результативності суспільного виробництва, яка виражає відношення величини створених товарів і послуг до сукупних витрат суспільної праці.

У масштабі народного господарства ефективність суспільного виробництва вимірюється відношенням розмірів створеного за певний період часу національного доходу до затрат суспільної праці; у масштабах галузі, об'єднання, підприємства – відношення величини чистої продукції до затрат суспільної праці у кожній з цих ланок народного господарства.

Для порівняльної оцінки ефективності суспільного виробництва в різних країнах використовується показник виробництва національного доходу на душу населення. Цей показник характеризує рівень розвитку народного господарства у співставленні з кількістю населення. Він найбільш точно визначає рівень продуктивності суспільної праці у тій чи іншій країні, господарського механізму.

### *Контрольні питання*

- 1. Дайте характеристику економічній системі суспільства.*
- 2. Назвіть основні критерії класифікації економічних систем.*
- 3. Охарактеризуйте форми суспільного поділу праці.*



4. Що є джерелом і рушійною силою розвитку економіки суспільства?

5. Назвіть основні показники ефективності суспільного виробництва.

6. Який показник найбільш точно відображає рівень ефективності суспільного виробництва?

## 5. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

1. Суть власності, її економічний та юридичний зміст.

2. Еволюція відносин власності.

3. Типи, види й форми власності.

4. Відносини власності в Україні. Закон України "Про власність".

### 1. Суть власності, її економічний та юридичний зміст

У системі виробничих відносин основоположними виступають відносини власності. Що таке власність?

Західна економічна наука зводить поняття власності до її речових об'єктів і визначає власність як відношення людини до речей (об'єктів власності).

Марксистська політекономія визначає власність як певне економічне відношення між людьми з приводу привласнення ними матеріальних благ.

В економічному змісті власності необхідно розглядати два аспекти:

✓ **матеріально-речовий** (відношення людей до об'єктів власності);

✓ **соціально-економічний** (відносини між людьми в зв'язку з привласненням ними об'єктів власності).

Отже, **власність** – це сукупність виробничих відносин між людьми з приводу привласнення ними об'єктів власності, в першу чергу, засобів виробництва, які породжують право володіння, користування й розпорядження цими об'єктами та результатами їх функціонування.

**Право власності** – це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном. Право власності регламентується законами та іншими нормативними актами.

Власність визначає:

✓ умови поєднання робітника з засобами виробництва;

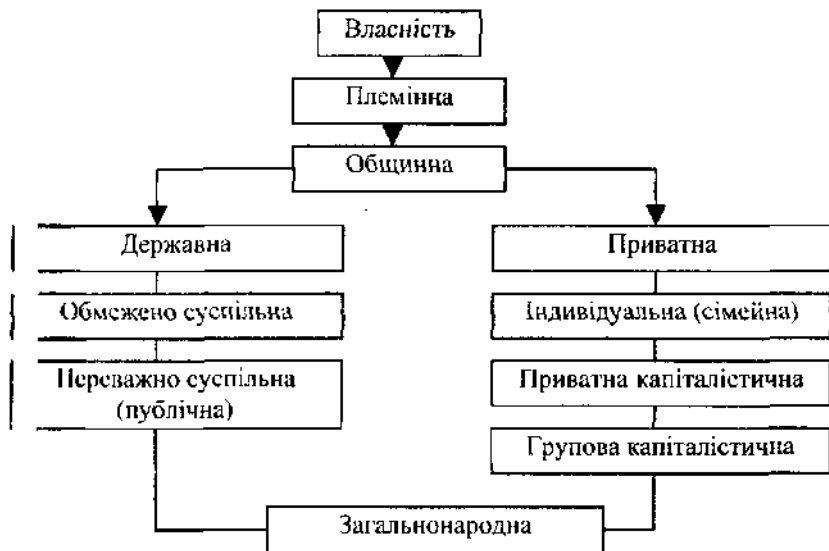
- ✓ відносини між людьми з приводу привласнення результатів виробництва;
- ✓ умови розпорядження й використання факторів виробництва;
- ✓ соціально-економічну структуру суспільства;
- ✓ економічне і політичне становище класів, соціальних груп людей і взаємовідношення між ними.

## 2. Еволюція відносин власності

Кожна форма власності за своєю природою історична. Вона життєздатна в певних економічних межах. Історія свідчить, що кожному типу цивілізації притаманний специфічний для умов її розвитку домінуючий об'єкт власності.

Для доцивілізаційних етапів розвитку людства таким об'єктом було природне середовище.

### Еволюція форм власності



**Аграрна цивілізація** – земля, але Земля у своєму первісному вигляді не є результатом праці, а тому не може бути об'єктом власності, а може використовуватися лише як спільне надбання усього суспільства.

Дж. Мілль (XIX ст.) зазначав, що "земля не створена людиною. Тому вона має бути надбанням усіх людей. Порушення цього принципу призведе до того, що щойно народжений на світ виявить, що всі дари природи уже присвоєні іншим і тим, хто щойно з'явився, не лишилося місця".

Висновок: "держава може виступати у ролі єдиного землевласника, а землероби мають бути орендарями, що утримують свої ділянки на підставі термінового чи безтермінового договору".

Але суспільна практика внесла корективи в це литання.

**Індустріальна цивілізація** – домінуючим об'єктом власності стали створені людиною знаряддя праці. Засоби виробництва набувають форми капіталу, який стає основою виробничих відносин індустріального суспільства.

Приватна власність стала панівною формою економічної системи капіталізму.

Капіталістичний спосіб виробництва виникає в процесі первісного нагромадження капіталу, змістом якого є відокремлення працівників від власності на засоби виробництва та результатів праці. XVIII ст. – Англія – вівчарство – обезземлення селян, становлення крупних землевласників.

Німеччина – відчуження людини від землі, перетворення її робочої сили на вільний об'єкт куплі-продажу.

У останній третині XX ст. приватно-капіталістична власність утвердилась як панівна структура економічного базису суспільства.

Приватна власність існує протягом тисячоліть, але тільки при капіталізмі досягла зрілого характеру.

Приватна власність має два аспекти:

- заснована на індивідуальній трудовій діяльності без залучення найманої праці (дрібне господарство: ремісники, селянське господарство);
- застосування найманої праці.

Становлення постіндустріальної системи призвело до того, що домінуючим об'єктом власності стає інформація, яка втілює в собі інтелектуальні витрати робочої сили.

Сьогодні в розвинутих країнах домінуючою формою власності є **корпоративна власність** (акціонерні підприємства). Корпорації є найбільш динамічною, провідною структурою економіки.

У США їхня частка у загальному обсязі реалізованої продукції становить близько 90%, у західних країнах – 80–90% загального обсягу виробництва.

Переваги корпорації перед класичною формою приватного підприємства:

1. Зберігає через володіння окремими особами акціями все те позитивне, що несе в собі приватна власність (підприємницький інтерес, ініціативу, свободу вибору тощо);

2. Долає обмеженість, притаманну класичній формі приватної власності (колективна форма організації виробництва);

3. Висока виробнича гнучкість і можливість акумулювати капітальні ресурси;

4. Це найдемократичніша форма власності (відбувається процес деперсоніфікації великої приватної власності на засоби виробництва, що знаходить своє вираження у втраті окремими власниками капіталу контролю над його функціонуванням).

**Висновок.** Поширення акціонерної форми власності, організація профспілок призводить до того, що відбувається обмеження дії основного економічного закону капіталістичного способу виробництва (виробництва і привласнення додаткової власності) й основної суперечності даного способу виробництва – між суспільним характером виробництва і приватно-капіталістичною формою привласнення.

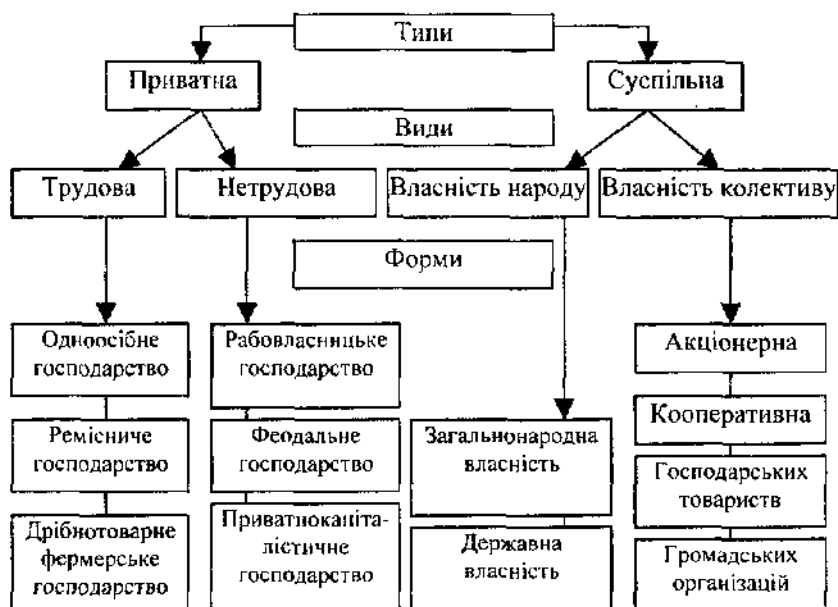
### *3. Типи, види й форми власності*

У процесі свого історичного розвитку суспільство використовує **два основних типи власності** – суспільний і приватний, кожен з яких має свої види і форми.

**Тип власності** визначає найбільш узагальнені принципи її функціонування, сутність характеру поєднання робітника із засобами виробництва.

**Форма власності** – це стійка система економічних відносин і соціаларських зв'язків, що обумовлює відповідний спосіб і механізм поєднання робітника із засобами виробництва.

## Типи, види й форми власності



Вид власності характеризується конкретним способом привласнення благ і методами виробництва.

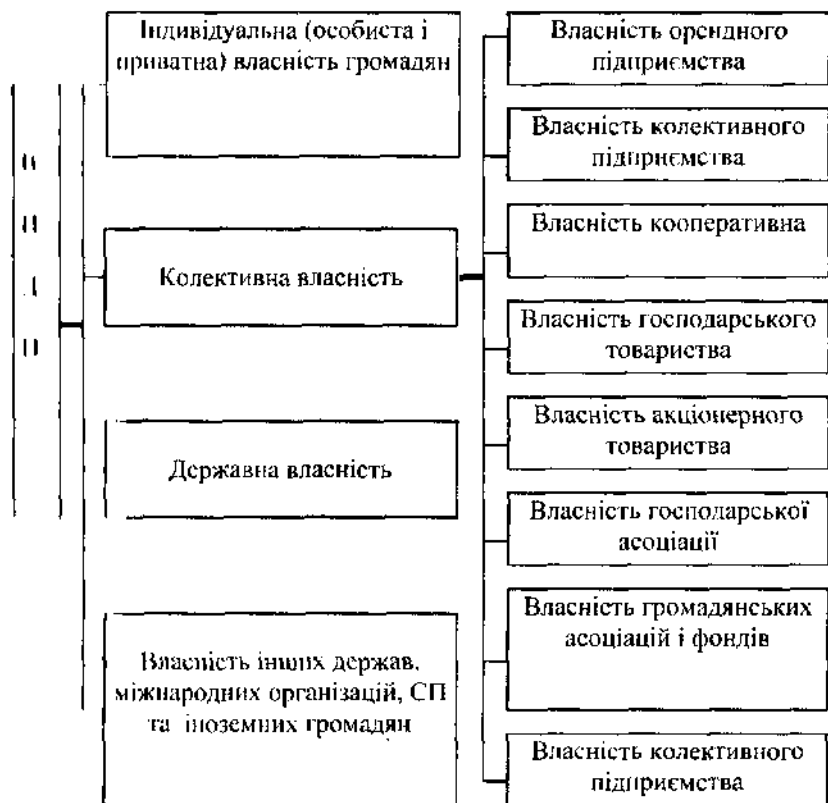
### 4. Відносини власності в Україні. Закон України "Про власність"

Існування різних форм власності в сучасних умовах зумовлюється різними причинами:

- неоднаковий рівень розвитку продуктивних сил і усуспільнення виробництва в різних галузях народного господарства;
- розвиток двох взаємозв'язаних процесів концентрації і спеціалізації виробництва;
- перший процес зумовлює усуспільнення виробництва, його укрупнення, а другий – його диференціацію, яка відкриває можливості для дрібного виробництва й індивідуальної трудової діяльності.

Різноманітні форми і види власності передбачені Законом України "Про власність":

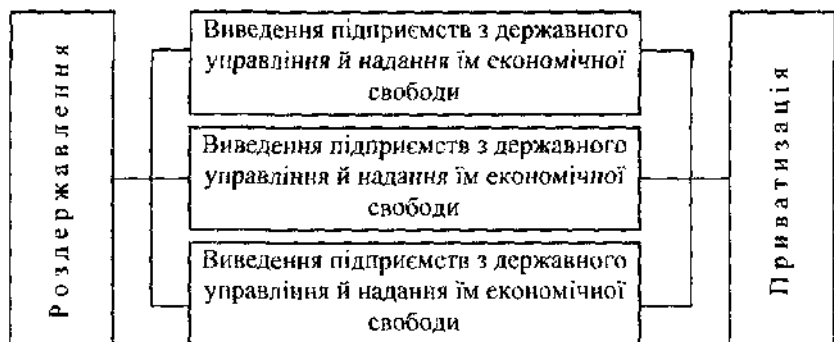
## Види власності, передбачені Законом України "Про власність"



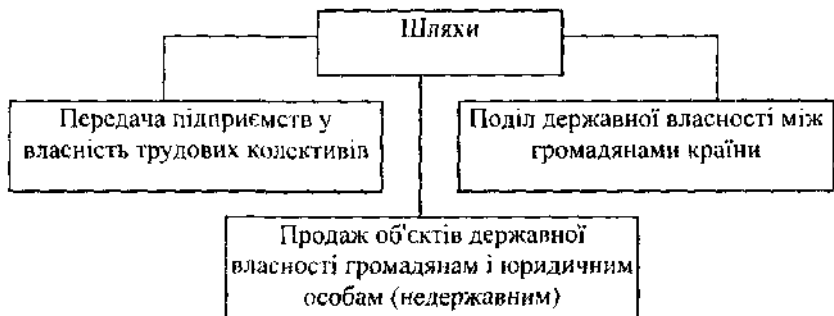
Поняття "роздержавлення" і "приватизація" власності взаємопов'язані, проте нетотожні. Одержавлення означає, по-перше, зростаюче втручання держави в економіку, по-друге, одержавлення власності, тобто зростання державного сектору економіки і зменшення недержавних форм власності та соціалізація, по-третє, одержавлення ринкових відносин, тобто зростаюче державне споживання, контролю, регулювання тощо.

Отже, роздержавлення як протилежність одержанню має відображати комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, скорочення державного сектору і утворення багатокладної економіки.

### Роздержавлення та приватизація



### Шляхи роздержавлення власності



Термін "приватизація" дуже місткий. Він включає як приватну, так і особисту, трудову і нетрудову приватну власність. Останні не тільки відрізняються, але й мають багато спільного, можуть в умовах ринкової економіки перетворюватися одна в одну.

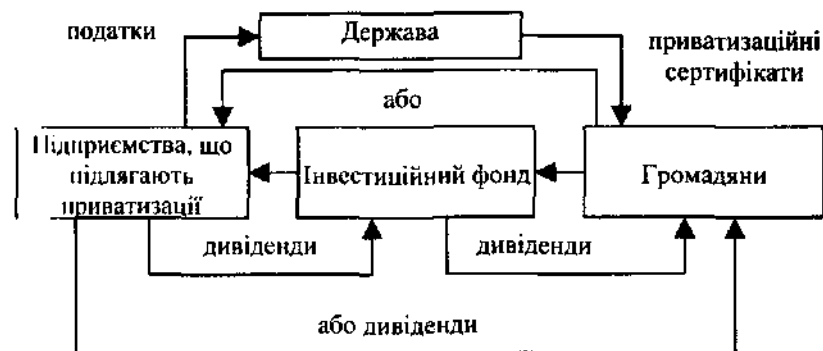
У процесі формування і розвитку ринкових відносин обов'язково відбуватиметься формування різних форм власності, зокрема

приватної, отже, відтворюватиметься особиста трудова і нетрудова приватна власність за рахунок зменшення інших її видів.

Перетворення слід розуміти як перетворення державної (а також колективної) власності на приватну.

Іноді приватизацію трактують як денационалізацію. Частково це так. Ці поняття нетотожні, хоча між ними є спільне. Денационалізація не завжди означає перетворення державної власності на приватну. Вона може перетворити державну власність на різні форми власності.

### Принципова схема приватизації



### Шляхи роздержавлення власності:

1. Передача підприємств у власність трудових колективів;
2. Поділ державної власності між громадянами країни;
3. Продаж об'єктів державної власності громадянам і юридичним особам.

### Способи приватизації:

1. Викуп об'єктів малої приватизації – власником об'єкта стає товариство покупців, створене його працівниками. Цей спосіб не передбачає конкуренції покупців;

2. Викуп державного майна підприємства згідно з альтернативним планом приватизації;

3. Викуп державного майна, зданого в оренду;

4. Продаж на аукціоні та за конкурсом;

5. Продаж акцій відкритих акціонерних товариств.

Два етапи приватизації:

сертифікатна,

грошова.



## Висновки

1. Власність визначає характер функціонування всієї системи виробничих відносин.
2. Власність визначає цілі й мотиви розвитку виробництва.
3. Будь-які зміни в економічних відносинах повинні починатися з відповідних перетворень у відносинах власності.
4. Власність – ядро системи виробничих відносин, основа суспільного способу виробництва.
5. Все більшу роль у суспільному виробництві починає відігравати не індивідуально-приватна, а колективна усупільнена власність на засоби виробництва.

### *Контрольні питання*

1. У чому полягає економічний та юридичний зміст відносин власності?
2. Назвіть об'єкти та суб'єкти власності.
3. Яка роль власності в системі економічних відносин?
4. Охарактеризуйте відносини власності в історичному аспекті.
5. Як відбувався розвиток відносин власності в Україні?
6. У чому суть процесів роздержавлення та приватизації власності?

## **6. ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО І ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ**

1. Основні форми економічного життя людей: натуральне господарство, товарне виробництво.
2. Товар і його властивості.
3. Закон вартості, його функції та механізм дії.
4. Теорії вартості та їх різновиди.
5. Походження, сутність і функції грошей.
6. Грошовий обіг і його закони. Інфляція.

### *1. Основні форми економічного життя людей: натуральне господарство, товарне виробництво*

Історія розвитку суспільства довела, що форми економічного життя (форми господарювання), не зважаючи на особливості господарської діяльності певного народу в ту чи іншу епоху, зберігають окремі спільні риси. Зумовлено це тим, що форми економічного життя

є відображенням стану розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, змінюються разом з ними. Однак це відбувається значно повільніше, ніж перехід суспільства від одного способу до іншого. Більше того, одна і та сама форма господарювання може існувати у різних способах виробництва.

Людство протягом усієї своєї історії знало дві форми суспільного виробництва – натуральну і товарну. Перша панувала у всіх докапілістичних формаціях. Друга, зародившись ще в період розвитку первісного ладу, існує й сьогодні і є визначальною формою виробництва в усіх індустріально розвинутих країнах.

Тип господарювання, за яким продукти праці призначаються для задоволення власних потреб виробництва, споживання всередині господарства, де вони вироблені, називаються **натуральним**.

Такі відносини були історично першим типом економічної організації виробництва і у найбільш чистому вигляді існували лише у первісній общині, коли люди ще не знали суспільного поділу праці, не обмінювалися між собою виробленою продукцією. Натуральне господарство панувало у патріархальній селянській общині феодальному помісті.

У натуральному господарстві економіка будувалася виходячи з внутрішньогосподарських потреб для забезпечення життєдіяльності замкненої економічної ланки. Безперечно, це не виключає того, що певні продукти праці іноді обмінювалися на інші з будь-якими окремими суб'єктами чи общинами. Але цей обмін був випадковим абстрактним, який не справляв серйозного впливу на виробничу сферу споживання.

Отже, натуральна форма виробництва має такі основні риси:

1. **Замкненість** – панівними економічними відносинами є ті, що діють всередині певної спільності, яка як суб'єкт господарської діяльності, не вступає в економічні відносини з іншими суб'єктами оскільки її завданнями є самозабезпечення. Суспільство в такому випадку складається з маси відособлених одне від одного господарств.

Кожне господарство спирається на власні виробничі ресурси і забезпечує себе усім необхідним. У такому господарстві виконуються усі роботи – від добування сировини до виготовлення готової продукції та її споживання.

Якщо тенденція до натуралізації здійснюється на рівні країни, то це призводить до політики господарського відособлення і самозабезпечення країни, її ізольованості від світового ринку, що не

дає можливість реалізувати переваги міжнародного поділу праці зовнішньоекономічних зв'язків.

**2. Універсализація праці** – домінуючою є ручна праця використанням найпростіших знарядь праці. Всередині натурального господарства праця поділяється між окремими людьми та їх групами.

**3. Прямі економічні зв'язки між виробництвом і споживанням**  
Подібні зв'язки виражають спосіб руху вироблюваного продукту з такою схемою: В – Р – С.

Прямі натуральні зв'язки призводять до безпосереднього використання вироблюваного продукту самими виробниками, що і визначальною рисою натурального господарства. Ця форма виробництва існує в умовах відсутності суспільного поділу праці, низького розвитку продуктивних сил і є не тільки примітивною, а малопродуктивною. Проте натуральне господарство було переважною формою господарювання аж до капіталістичної епохи. У країнах, що розвиваються, до середини ХХ століття в натуральному і напівнатуральному господарстві було зайнято понад 50 % населення.

І сьогодні певною мірою елементи натурального господарства мають місце в різних країнах, зокрема в Україні.

Тип господарювання при якому продукти праці виробляються відокремленими господарюючими суб'єктами не для власних, а для суспільних потреб, які визначаються ринком, називається **товарним**.

Товарні відносини формуються на основі об'єктивних процесів розвитку виробництва, його матеріально-речових і особистих факторів

### **Умови виникнення товарного виробництва**

**1. Суспільний поділ праці та спеціалізація виробництва**, які призводять до спеціалізації виробництв на виготовленні окремих видів продукції або на певній виробничій діяльності. Це робить можливим необхідним обмін між виробниками, що спеціалізуються на певному виробництві.

**2. Обмеженість сукупних виробничих ресурсів і матеріальних благ**, що споживаються, їх відносна рідкість. Поль Самуельсон пише: "Питання: що, як і для кого виробляти – не становило б проблеми, якби ресурси не були обмежені. Якби можна було виробляти будь-який товар у необмеженій кількості, аби людські потреби були повністю задоволені, не мав би великого значення той факт, що один товар виготовлений у надто великій кількості. Тоді не мало б значення нерациональне поєднання праці і матеріалів. Оскільки кожен міг б

мити всі блага у необхідній кількості, не мало б значення і те, як розподіляються товари і доходи між різними індивідуумами і сім'ями.

Тоді не було б відносно рідкісних економічних благ і не було б потреби у вивченні економічної теорії, чи у тому, щоб "економити". Всі товари були б безплатними, як повітря".

**3. Економічна відокремленість виробників, яка виявляється у виписності останніх на продукти праці, що стають товарами.**

Товарне виробництво, що виникло ще 7 – 8 тис. років тому, відрізняється і є ефективним сьогодні і має такі визначальні риси:

- продукт праці набуває форми товару;
- обмін товарів відбувається на основі еквівалентності виробничих витрат (через купівлю – продаж). Суспільство визнає товар як такий, що задовольняє його потребу на ринку після того, як його щось купив. Інакше кажучи, товарна форма зв'язків є не прямою і безпосередньою, а опосередкована ринком форма зв'язків;

- використання грошей як посередника обміну;
- наявність конкуренції;
- вільне ціноутворення;
- стихійність розвитку як форма саморегулювання економіки.

## **2. Товар і його властивості**

Найпростішим елементом товарного виробництва, його клітиною є товар.

Товар – це продукт праці або певне благо, що здатне задовольняти певні потреби людини і призначене для обміну (купівлі та продажу).

В економічній літературі країн з розвиненим ринком поняття "товар" має кілька визначень. Відомі американські економісти Г.С. Шоуен, А.Дж.Цорчер у "Словнику економіки", виданому в 1970 році, трактують його так:

Товар – будь-який предмет комерції або торгівлі.

Економічний товар – все зовнішнє по відношенню до людини, що має властивості корисності, може бути присвоєним і є відносно дефіцитним. Економічні товари можуть бути матеріальними або нематеріальними (послуги вчителя або юриста).

Вільний товар – все зовнішнє по відношенню до людини або тварини, що має властивості корисності, пропозиція якого є достатньою, оскільки його так багато, що потреба в ньому задовольняється без зусиль.

З визначення товару можна зробити висновок, що він має властивості:

- ✓ здатність задовольняти певну потребу людини;
- ✓ придатність для обміну на інші товари.

Здатність товару задовольнити відповідну потребу називається споживчою вартістю. Товари, як споживчі, відрізняються за призначенням у задоволенні потреб людини (їжі, засоби пересування, послуги культурного призначення).

Особливе значення в економічному житті мають споживчі вартості у вигляді засобів виробництва.

Як споживчі вартості товари надто різноманітні й задовольняють різні потреби. Але при всій відмінності всі товари можуть обмінюватись на інші товари. Ця властивість товару дістала назву **мінова вартість**.

В основі обміну товарів у певних пропорціях лежить затрата праці на їх виробництво. Саме праця формує вартість товару, яка виявляється при обміні.

**ВИСНОВОК:** в умовах суспільної споживчої вартості різні види праці мають прирівнюватися між собою. Суспільна праця, яка втілюється в товарах, проявляє себе через їх обмін, є вартістю товару.

**Вартість** – внутрішня властивість товару.

**Мінова вартість** є зовнішнім проявом вартості, що здійснюється через обмін одного товару на інший.

Продукт праці стає товаром лише за наявності двох сторін – споживчої вартості та вартості. У чому ж причина двоїстості?

В основі кожної зі сторін товару лежить відповідний вид споживчої вартості, створює конкретна праця, вартість – абстрактна.

**Конкретна праця** – це корисна праця, яка витрачається в певній доцільній формі з використанням певних засобів виробництва. Результат конкретної праці є споживча вартість.

Конкретних видів праці стільки, скільки налічується видів діяльності (приблизно 30 тисяч найменувань). Сукупність багатьох якісно різних корисних видів праці становить сукупність поділ праці.

**Абстрактна праця** – це праця взагалі, тобто вона містить загальне, що притаманне багатьом видам конкретної праці.

<b>КОНКРЕТНА ПРАЦЯ</b>	<b>АБСТРАКТНА ПРАЦЯ</b>
1. Як здійснюється праця.	1. Скільки часу триває праця і скільки її затрачається.
2. Характеризується з якісного боку.	2. Характеризується з кількісного боку.
3. Використання певних засобів виробництва.	3. Затрати людської робочої сили з фізіологічного погляду – незалежно від конкретної форми.
4. Результат – споживча вартість.	4. Результат – вартість

Абстрактна праця є специфічною формою праці, суспільний характер якої виявляється лише в процесі обміну. Саме обмін розкриває суспільне значення продукту. Якщо вироблений продукт не буде обмінено, то він не набуде суспільної споживчої вартості, тобто не буде задовольняти потреб інших людей, а отже, не стане товаром. Це означає, що абстрактна праця є специфічною економічною категорією що властива лише товарному виробництву. Тому і створена нею вартість є не природною, а суспільною властивістю товару.

Отже, вартість – це відносини між товаровиробниками, як прикриті речовою оболонкою.

Але речі можуть бути в необмеженій кількості і рідкісні. Повітря, вода, які мають високу споживчу вартість для людини, можуть отримуватись безкоштовно, і разом з тим, вони можуть мати високу ціну. Тому в товарній формі виступає лише рід, кількість якого обмежена. Третьюю ознакою товару є обмеженість, рідкість.

Кількісний аспект категорії “вартість” дає змогу визначити величину вартості. Вона вимірюється співставленням індивідуальної і суспільної вартості.

На виробництво одного і того самого товару на різних підприємствах витрачається неоднаковий робочий час і встановлюється різна вартість (індивідуальна вартість).

Проте вартість товару визначається не індивідуальними, а суспільно необхідними затратами праці, в основі яких лежить суспільно необхідний час.

Суспільно необхідний робочий час – це час, потрібний для створення будь-якої споживчої вартості при існуючих суспільно-нормативних умовах праці, інтенсивності та продуктивності праці середньому рівні техніки. Такі середні умови встановлюються на тих підприємствах, які виготовляють основну масу тієї чи іншої продукції.

Формування суспільно необхідних затрат відбувається у процесі конкуренції товаровиробників.

На вартість товару впливає чимало факторів, а саме:

- продуктивність праці,
- інтенсивність праці,
- складність праці.

Під **продуктивністю праці** розуміють кількість продукції, що виробляється за одиницю робочого часу. Тому із зростанням продуктивності праці у кожній одиниці втілюється менша кількість праці. Внаслідок цього вартість одиниці продукції зменшується, а вартість всієї виробленої маси залишається незмінною.

Праця виконується з різною інтенсивністю. **Інтенсивність** – це затрати праці за одиницю часу. Зростання інтенсивності праці рівноцінне подовженню робочого дня. Це зумовлено тим, що при зростанні інтенсивності праці вдвічі робітник за хвилину повинен робити вдвічі більше рухів.

Тому інтенсивніша праця створює за одиницю часу більшу вартість, ніж менш інтенсивна. Отже, величина вартості товару перебуває в обернено пропорційній залежності від продуктивності праці і прямо пропорційній від інтенсивності праці.

Праця, що виробляє товар, є простою, якщо вона не потребує освіти і кваліфікації. Така, наприклад, праця землекопа. **Складна праця** – це праця, для виконання якої потрібна спеціальна підготовка, оволодіння певною спеціальністю, що, у свою чергу, передбачає потребу в здобутті освіти. У складній праці втілена не лише праця кваліфікованого працівника, але й опосередкована праця, яка була витрачена на його підготовку (праця вчителів, майстрів, які готували майбутнього спеціаліста). Тому складна праця – це помножена (зведена у ступінь) просто праця і за одиницю часу нею створюється більша вартість.

### **3. Закон вартості, його функції та механізм дії**

Акти купівлі-продажу товарів регулюються законом вартості.

**Закон вартості** – це економічний закон товарного виробництва, відповідно до якого виробництво і обмін товарів здійснюється на основі їх вартості, величина якого вимірюється суспільно необхідними затратами часу.

Суспільно необхідні затрати праці є основою визначення функцій закону вартості. Закон вартості проявляється як закон цін.

В основі ціни лежить вартість, але ціна збігається з вартістю тільки за умови рівності попиту і пропозиції, тобто коли виробництво певного товару відповідає платоспроможному попиту на нього. Якщо ж відбуваються зміни попиту і пропозиції, то ціна товару відхиляється від його вартості.

Закон вартості обумовлює:

- диференціацію товаровиробників залежно від співвідношення індивідуальних затрат праці з суспільно необхідними;
- стимулює зниження затрат на виробництво товарів;
- регулює розподіл праці між сферами виробництва.

Якщо товаровиробник має затрати праці вищі, ніж суспільно необхідні, то в такому випадку він може потрапити під загрозу витіснення з ринку або навіть розоритися. Навпаки, той товаровиробник, який має високу продуктивність праці, а індивідуальну вартість товарів нижчу від суспільної, продає товари по ціні вищій, ніж індивідуальна вартість, і одержує додатковий дохід.

Це дає йому можливість вдосконалити виробництво і розширити його.

Але положення таких виробників теж нестійке. Через певний час, якщо вони не будуть постійно впроваджувати нову техніку, технологію і організацію виробництва, вони втратять свої переваги, їх витіснять інші з вищим рівнем ефективності виробництва. Таким чином, закон вартості змушує товаровиробників знижувати затрати виробництва. Під тиском економічних обставин, конкуренції вони змушені постійно дбати про підвищення продуктивності праці, шукати резерви економії робочого часу.

Важливу роль закон вартості відіграє в розподілі праці і засобів виробництва, це відбувається за допомогою цін. Якщо виробництво певного товару не дозволяє задовольнити суспільних потреб, тобто попит перевищує пропозицію, то ціна товару зростає. Його виробники одержують певні високі прибутки, тому частина ресурсів з інших галузей, де прибутки нижчі, переходить на цю галузь. Виробництво товару розширюється. Навпаки, якщо пропозиція товару перевищує попит, то ціна його і прибутки знижуються, а частина робочої сили і засобів виробництва переходить в іншу галузь. У такому випадку маємо справу з вартісним або ринковим механізмом регулювання пропорцій виробництва на основі закону вартості.

Отже, закон вартості сприяє стимулюванню і розвитку виробництва. Одночасно він стимулює прогрес виробництва, оскільки



економічними методами позбавляє товарне господарство неефективних підприємств.

А це, в свою чергу, активно впливає на розвиток суспільних потреб, прискорюючи тим самим НТП і суспільний прогрес.

#### **4. Теорії вартості та їх різновиди**

Вартість (цінність) трактується по-різному і є величиною абстрактною.

У реальному житті на ринку виступає ціна, якій відводиться виключно важлива роль. Ціна як економічна категорія виступає в різних іпостасях. Плата за товари і послуги, заробітна плата, позичковий процент, дорожнє мито, страхові внески – все це і багато іншого має відношення до ціни.

**Вартість і ціна** – одні з найбільш складних економічних категорій, вивченню яких були присвячені наукові праці і дослідження цілих шкіл і течій в економічній науці. Їх різний підхід у трактуванні суті вартості на ціни знайшов своє відображення в теоріях вартості, що сформувалися під час розвитку економічної науки.

Однією з таких теорій є **трудова теорія вартості**.

Вона була розроблена основоположниками класичної політичної економії, англійськими економістами В. Петті і А. Смітом та Д. Рікардо. Завершена у найбільш послідовному вигляді у працях К. Маркса.

Ця теорія виходить з того, що субстанція і величина вартості, як основа ціни, визначається затратами праці на виробництво товарів. Як писав А.Сміт, праця є єдиним загальним, так само як і єдиним точним мірилом вартості або єдиною мірою за допомогою якої можемо порівнювати між собою вартості різних товарів.

Сама форма ціни, згідно з марксистською теорією вартості, передбачає можливість її різниці з величиною вартості. Відхилення ціни від вартості залежить від різних факторів, серед яких найбільше значення має вплив попиту і пропозиції товару, що викликає поточні коливання ринкових цін. Зростання попиту веде до підвищення цін по відношенню до вартості при незмінній пропозиції, а збільшення пропозиції при стабільному попиті, у свою чергу, може призвести до зниження цін до рівня, нижчого від вартості. Суспільно необхідний час, за Марксом, залежить також від того, якою мірою обсяги виробництва цього товару відповідають потребам в ньому при конкретних діючих умовах виробництва і реалізації продукції.

У теорії К.Маркса цим передбачається (хоч і в обмеженому вигляді) вплив потреб на процес формування вартості.

Водночас з теорією вартості виникла теорія витрат виробництва, яка визначає їх як основу мінової вартості і цін. Ця теорія була висунута в 1821–1824 роках англійськими економістами Р. Торренс, Дж. Миль і Дж. Куллох. Оскільки величина витрат виробництва, в свою чергу, залежить від цін на окремі елементи витрат (паливо, сировина, матеріали, робоча сила), то використання витрат як основи цін означає, по суті, визначення цін на продукцію цінами на елементи затрат.

Серед перших теорій вартості дістала поширення теорія трьох факторів виробництва, яка трактувала формування вартості в процесі виробництва як суму затрат трьох основних факторів: праці, капіталу (як засобу виробництва), землі (як головного природного фактора). Ця теорія вперше була обґрунтована в працях французьких економістів першої половини XIX ст. Ж.Б. Сея і Ф. Бастіа.

Вважаючи, що у створенні вартості бере участь не тільки праця, а також інші фактори виробництва, Сей вважав, що капітал надає продуктивну послугу виробництву. Фактори виробництва, відповідно до цієї теорії, беруть рівноправну участь (яка визначається для кожного з них ринком) у процесі створення вартості, а доходи від використання факторів виробництва у вигляді заробітної плати, процента і земельної ренти – це ціна виробничих факторів.

Теорія трьох факторів виробництва стала пердтечею багатьох наступних теорій вартості, зокрема, граничної корисності, граничної продуктивності тощо.

У 70-х роках XIX століття дістала широкий розвиток теорія вартості, яка при визначенні її величини робила наголос на потребі в тому чи іншому товарі, надалі ця теорія дістала назву – теорія граничної корисності і була обґрунтована представниками австрійської школи К.Менгером, Ф.Візером, Е.Бем-Баверком, а також економістами-математиками У.Джевонсом (Англія), Л.Вальрасом (Швейцарія).

Вартість розглядалася як суб'єктивна категорія, результат оцінки індивідуумом споживних благ залежно від інтенсивності потреб і рідкості блага. Суб'єктивна оцінка, якій відводиться вирішальна роль у формуванні попиту і ціноутворенні, визначалася у вигляді граничної корисності, тобто корисності останньої одиниці товару, яка задовольняла цю потребу.

ІК у самому процесі обмі;  
, власник зерна виршив і  
зерно не потрібне, а потім  
зробити подвійний або пс  
гой товар, за який змо  
- зерно-чоботи-сокира).  
Щ в обмі ті значною \

Таким чином, вирішальне значення надавалось сфері обігу, де взаємодіють індивідуальні оцінки продавців і покупців. Виробництво та його категорії відступили на другий план.

Близькі до теорії граничної корисності теорії вартості, які визначають останню (а також ціну) виключно коливанням попиту і пропозиції.

Вони були розповсюджені ще за часів Ж.Б.Сея і дістали своє обґрунтування з точки зору граничної корисності у теоретиків загальної рівноваги – італійського економіста кінця ХІХ – початку ХХ ст. В.Паретто.

Згідно з його теорією, на ринку з повною свободою конкуренції залежність ціни від інтенсивності останньої потреби, яка повинна бути задоволена, робить можливою рівновагу попиту і пропозиції. Співвідношення попиту і пропозиції, відповідно до його переконань, визначає мінову вартість без участі вартості і зроблених витрат, що виключає вартість у процесі формування цін (тобто теорія цін без вартості).

У сучасних умовах панівне становище займає виставлений А.Маршаллом підхід, згідно з яким теорія вартості вже не займає центрального місця в економічних теоріях, як це було до ХХ століття. На передній план висувалася теорія ціни, яка комплексно вивчає вплив різних факторів на ринкові ціни.

### *5. Походження, сутність і функції грошей*

Товарне виробництво, як відомо, не може існувати без грошей, по-перше, тому, що самі гроші є товаром, а по-друге, тому, що вони є посередником у товарному обміні (Т – Г – Т).

Добре відомо, що появі грошей передувала епоха безпосередньо товарного або бартерного обміну. Головною передумовою становлення грошових відносин було поглиблення суспільного поділу праці, багаторівнева спеціалізація виробництва та суспільної діяльності людини.

Слід враховувати, що грошовий обмін є не тільки результатом, а й важливим фактором всебічного розвитку і поглиблення суспільного поділу праці та її спеціалізації. Це взаємопов'язані та невіддільні процеси.

Однією з умов бартерного обміну є зберігання потреб двох учасників цього процесу. Грошовий обмін долає цю обмеженість. Він суттєво полегшує обмін товарів і послуг, робить його багатаспектним, різноплановим.

тобто на цей товар можна було придбати будь-який інший. Як правило, це був найбільш ходовий і разом з тим найцінніший для певного ринку товар, який в будь-який час можна було обміняти на іншу споживчу вартість. Це такі товари, як худоба, хутро, тютюн, риба, оливкова олія, різні метали, серед яких було також золото і срібло.

Подальшим ступенем у розвитку грошей стало карбування металевих монет. Вважають, що перші монети з'явилися у Китаї та у країнах Близького Сходу в VIII–VII ст. до н.е. Це були здебільшого мідні монети. Близько IV тис. років тому в Ассирії почали карбувати монети з золота.

Тривалий час в обігу використовувалися повноцінні монети, реальний зміст яких відповідав їхній номінальній вартості. Вважалося, що емісія монет, які мають номінальну вартість меншу, ніж їхній металевий зміст, є обманом населення. Скарбниці окремих країн не мали права отримувати прибуток від випуску грошей. За цих умов грошова одиниця могла бути масштабом цін на основі власного вагового виміру. Власне назви багатьох грошових одиниць окремих країн є похідними від ваги їхнього металевого змісту. Так, фунт стерлінгів став грошовою одиницею Англії, як фунт срібла (англ. – повноцінний, справжній, чистий, повної ваги.). Мірою ваги і масштабом цін була, як уже зазначалось, і гривня.

З II половини XIX століття становище змінилося. Номінальна вартість монет почала відділятися від їхньої реальної (за масою) вартості. В обігу з'явилися розмінні монети, номінальна вартість яких значно перевищувала їхню вагову вартість. Емісія таких монет стала прибутковою справою. Прибуток, отриманий від різниці між номінальною вартістю випущених в обіг грошей та витратами їхньої емісії, дістав назву сеньорат. Сеньорат присвоювався скарбницями або центральними банками, що здійснювали грошову емісію.

Для багатьох країн характерним було використання системи біметалевого обігу – паралельної емісії золотих і срібних монет. Паралельний обіг золотих і срібних монет породжував ряд труднощів. *Найдорожчі за своєю цінністю монети час від часу зникали. Сутність цього явища було обґрунтовано на підставі широко відомого-в теорії грошей закону Грешема (Томас Грешем (1519–1679), англійський банкір). Зміст цього закону сконцентрований у лаконічній формулі: "Погані гроші витісняють з обігу хороші". При біметалевій системі гроші, вартість яких на ринку цінних металів нижча, ніж їхня номінальна вартість, витісняють ті грошові одиниці, вартість яких перевищує офіційні ціни.*

Епоху металевих грошей замінила **епоха грошей паперових**. Як знаки вартості повноцінних товарних грошей паперові гроші почали використовуватися як засіб обігу більш як тисячу років тому. Вважають, що вперше паперові гроші почали використовуватись у Китаї ще в VIII столітті. У Європі паперові гроші з'явилися значно пізніше. У Франції їх емісія розпочалася з 1883 р. Наприкінці XVIII століття банкнотний обіг мав місце в Англії.

У Росії паперові асигнації з'явилися в період царювання Катерини II в 1769 р. Спочатку вони вільно розмінювалися на срібні гроші, замінюючи в обігу гromіздаки мідні монети.

Поява розмінних на золото і срібло паперових грошей – це історично-прогресивний процес розвитку грошей, пов'язаний з розширенням масштабів товарного обміну та ринкових відносин. Розмінні паперові гроші не вносили істотних змін у принципи функціонування грошових відносин. Більше того, вони спрощували грошовий обіг, надаючи йому більшої гнучкості.

До кінця XIX століття одна країна за іншою стали переходити до золотої **монометалевої системи**. У Німеччині це відбулося в 1871 р., в Австрії – 1882 р., в Японії – 1897 р., в Росії – 1898 р., в США – 1900 р.

Нові якісні моменти в системі грошових відносин почали формуватися з появою в обігу нерозмінних на золото чи срібло паперових грошей. Спочатку припинення обміну знаків вартості на реальні (товарні) гроші розглядалося як аномальне явище, як виняток з існуючої практики, викликаний особливими (надзвичайними) політичними чи економічними явищами в житті держави. Наприклад, в Англії припинення обміну банкнот на золото з 1797 р. по 1821 р. було викликано наполеонівськими війнами і фінансуванням їх за рахунок надмірної емісії паперових грошей. У Росії обмін асигнацій на золото було припинено у 1854 р. в зв'язку з Кримською війною. Відновити обмін вдалося лише в 1895–1897 рр. після проведення грошової реформи, автором якої був царський прем'єр-міністр Вітте.

Повний відхід від конвертованості (обміну) паперових грошей на золото відбувся значно пізніше. Більшість країн Заходу припинили такий обмін у роки “великої депресії” – економічної кризи 1929–1933 рр. і в перші післякризові роки. Однак такий обмін зберігся в сфері міжнародних валютних відносин. Так, з середини 70-х років XX ст. практика конвертованості паперових грошей на золото повністю припинилася і на рівні міжнародних валютних відносин. Золото втратило грошові функції. Відбулася демонетизація золота. Воно перетворилося на звичайний товар.

Саме на цій основі відбувся остаточний перехід до епохи паперових грошей. Сутність грошей, їхню внутрішню природу почали уособлювати в собі паперові, а не товарні гроші. Паперові гроші перестали бути знаком вартості монетарного товару.

Епоха паперових грошей є епохою грошей, що розвиваються на кредитній основі.

### *Сутність і функції грошей*

Сутність грошей як загального еквівалента найбільш повно проявляється в функціях, які вони виконують. Найзагальнішою функцією грошей, в якій розкривається їхня сутність, є їх властивість бути загальним еквівалентом та загальною формою вартості. Всередині цієї функції виділяється система взаємопов'язаних та взаємозалежних функцій:

- міра вартості;
- засіб обігу;
- засіб нагромадження;
- засіб платежу;
- світові гроші.

### *Функція міри вартості*

Якщо виходити з того, що гроші за своєю найбільш глибокою сутністю виступають у обігу товарів як засіб реалізації їхньої вартості, то цілком зрозуміло, що логічно вихідною і одночасно центральною у системі грошових відносин є функція міри вартості. І це природно, оскільки саме ця функція надає товарній масі необхідний матеріал для вираження їхньої вартості. Грошовий вираз вартості виступає в формі ціни. Це – міра вартості, бо в своїх цінах товари представлені як кількість золота, адекватна втіленій в товарах суспільно необхідної праці.

Функцію міри вартості гроші виконують уявно, не треба їх наявності для визначення ціни товару. Функція міри вартості нерозривно пов'язана з масштабом цін, який є фіксованою вагою грошового матеріалу (золота чи срібла), що закріплюється державою за певною грошовою одиницею. Масштаб цін – суто технічна функція грошей. Коли карбування монет лише розпочалось, масштаб цін збігався з їхнім ваговим змістом. Проте з часом у процесі еволюційного розвитку грошових відносин масштаб цін почав відокремлюватися від безпосередньо вагового змісту. Це зумовлювалося зношуванням монет, зменшенням їх вагового змісту державною владою. Як наслідок,

офіційний масштаб цін поступово віддалився від реального вагового змісту грошової одиниці.

З появою розмінних на золото паперових грошей масштаб цін зберігав своє функціональне призначення. Власники паперової купюри мали офіційне право і можливість обміняти її в банку на відповідну визначену офіційним масштабом кількість золота.

Припинення фіксації офіційного (золотого) масштабу цін не означає, що функція грошей як міри вартості повністю вичерпана. У сучасних монетарних теоріях ця функція трактується як "одиниця розрахунків". Застосування грошей у зазначеній функції таке саме – за нею оцінюють відносну вартість товарів. Однак у цьому випадку власна вартість грошової одиниці формується на іншій основі. Переставши бути представником монетарного товару, паперова грошова одиниця уособлює представницьку вартість загальної маси товарів та послуг, що знаходяться в обігу і обслуговуються відповідною сумою грошей. Йдеться про визнання купівельної спроможності грошової одиниці.

### *Функція засобу обігу*

За усієї важливості функції грошей як міри вартості економічні відносини, що формуються в процесі обміну товарів, не можуть бути виражені лише на її основі. Цінова оцінка вартості товару здійснюється на основі функції міри вартості до процесу його реалізації. Ціну встановлюють ще до обміну товару. Ціна є необхідною передумовою реального обміну. Процес обміну товарів, кругообіг  $T-G-T$  породжує об'єктивну необхідність не тільки функції міри вартості, а й загального засобу обігу.

Функція засобу обігу невіддільна від функції міри вартості. Органічно доповнюючи одна одну, вони реалізують подвійну природу грошей – їхнє призначення виконувати у товарному світі роль загального вартісного еквівалента і водночас бути технічним інструментом обміну товарів. Але на відміну від функції міри вартості, для якої не потрібні наявні кошти, функція засобу обігу означає реальний рух грошей. Особливості обігу грошей полягають у тому, що гроші не повертаються до свого вихідного пункту, вони віддаляються від нього: вони постійно залишаються в обігу, в той час як товари випадають зі сфери обігу, переходять у сферу споживання.

З появою грошей відбувається перехід від безпосереднього обміну  $T-T$  до більш досконалої форми за допомогою грошей  $T-G-T$ . Гроші виконують роль посередника в процесі обміну товарів.



Практика свідчить, що продаж та купівля, будучи єдиним цілим, зовсім не означає їх нерозривності. Навпаки, їх самостійність означає, що купівля не обов'язково слідує за продажем. Ці фази можуть бути розірвані в часі та просторі. Саме тут міститься можливість криз надвиробництва, але тільки можливість. У дійсності кризи надвиробництва в суперечності над суспільним характером виробництва та приватною формою привласнення.

### *Функція засобу нагромадження, утворення скарбів*

Якщо функція міри вартості виконується грошима ідеально, а функція засобу обігу – швидкоплинно і тому золото може бути замінено знаками вартості, то функцію засобу нагромадження, створення скарбів виконують дійсні гроші. Ця функція пов'язана з функцією грошей як засобу обігу. Коли перша метаморфоза Т–Г не доповнюється другою метаморфозою Т–Т, тоді це означає, що гроші перестають бути засобом обігу. Вони стають засобом нагромадження. Звідси зрозуміло, що гроші водночас не можуть бути і засобом обігу і засобом нагромадження, тому що одна функція заперечує іншу.

Функція засобу нагромадження підтримує і зумовлює функцію засобу обігу. Щоб гроші беззупинно рухались і служили засобом обігу, вони повинні бути нагромажені в різних розмірах, у різних товаровиробників. Таким чином, поруч з рухомими грошовими потоками обов'язково існують грошові резерви. Ці дві форми взаємозв'язані як сполучені судини. Постійно проходять переливи з однієї форми в іншу. Отже, нагромадження – це умова нормальних грошових і товарних засобів, і суть цієї функції в тому, що товаровиробник продає товари, а вилучені гроші не перетворює в інші товари, вилучає їх з обігу і вони стають нагромадженням. Але реалізувати себе у ролі засобу нагромадження гроші можуть лише за умови, коли вони є стійкими та стабільними.

У функції грошей як засобу нагромадження виділяється нагромадження, яке виступає у формі утворення скарбів, коли гроші на тривалий час вивільняються з обігу. Поряд із нагромадженням грошей існує нагромадження скарбів у вигляді предметів розкоші, виготовлених з дорогоцінних металів, насамперед із золота і срібла, які не функціонують і являють собою значною мірою художні цінності.

### *Функція засобу платежу*

Розвиток товарного виробництва породив і таку функцію як засіб платежу. Адже в товарообміні виникає особлива форма – купівля без

попереднього продажу товару. Наприклад, для продовження процесу виробництва необхідно придбати сировину і матеріали, але для їх оплати немає грошей. Очевидно, власник сировини і матеріалів може продати їх з відстроченого платежу, отже в кредит.

Ця функція проявляється також при виплаті заробітної плати, податків, оплаті оренди землі, приміщень тощо.

Гроші стають засобом платежу саме тому, що вони є мірою вартості і засобом обігу. Але на відміну від цих функцій спочатку виникає передача споживчої вартості, а вартість виступає в ідеальному вигляді боргового обов'язку. І лише через визначений строк боржник виплачує кредитору вартість отриманого в кредит товару. Тобто, відбувається купівля товару в даний час за рахунок продажу в майбутньому.

Розвиток товарного виробництва і товарного обміну зумовлює значне поширення кредитних відносин. Функція грошей як засобу платежу породжує і широко розвиває так звані кредитні гроші, які виступають у формі боргових зобов'язань (векселів). Розвиток кредитних грошей призвів до виникнення їх найвищої і найдосконалішої форми – банкнот. На відміну від векселів, які є борговими зобов'язаннями окремих товаровиробників, банкнота – це вексель банку, тобто боргове зобов'язання.

У період золотого стандарту векселі й банкноти, як правило, забезпечувалися золотом. За сучасних умов такого забезпечення немає і кредитні гроші злилися з паперовими, обслуговуючи товарний обіг і виконуючи функцію платіжного засобу.

### *Світові гроші*

Гроші як продукт товарного виробництва нічого національного і специфічного державного в собі не несуть. Але при виконанні своїх функцій вони одягають свій "національний мундир", що знаходить відображення не лише в специфічній назві (долар США, гривня України, ієна Японії), а й у відповідній символіці на монетах і паперових грошах, гарантії держави за їх забезпечення.

Взаємодія національного і світового ринку, вихід товарного обігу за рамки окремих держав, міжнародна торгівля породжують функцію грошей як світових. У цій функції вони виступають як загальний купівельний і платіжний засіб, як втілення суспільного багатства. Протягом століть роль світових грошей виконувало золото, нині для розрахунків між країнами використовуються, головним чином, долар США, євро та ін. Їхньою особливістю є те, що вони мають не тільки

внутрішню, а й зовнішню оборотність, тобто обмінюватися на валюти інших країн. Курс резервних валют визначається не їхнім золотим вмістом, а формується на міжнародному валютному ринку.

### **6. Грошовий обіг і його закони. Інфляція**

Випуск (емісія) грошей в обіг не може здійснюватися у будь-яких масштабах. У цій сфері розвитку економічної системи діють об'єктивні економічні закони. Якщо держава не дотримується цих законів, відбувається розпад усієї економічної системи, знижується рівень виробництва, життєвий рівень населення та ін.

**Закони грошового обігу** – це закони (загальні економічні, діють у кількох формаціях), які виражають внутрішньо необхідні сталі й суттєві зв'язки між кількістю необхідних для обігу грошей, цінами товарів, що підлягають реалізації, і вартістю грошей.

Відповідно до різних форм грошей та виконуваних ними функцій розрізняють певні типи законів грошового обігу. З урахуванням виконуваних повноцінними грошима функцій міри вартості і обігу, а також в умовах металевого грошового обігу і насамперед золотого монометалізму закон грошового обігу в його найбільш абстрактній формі виражався формулою

$$K_{г} = \frac{СЦ}{O},$$

де  $K_{г}$  – кількість необхідних для товарного обігу дрібних грошей у певному році;

$СЦ$  – сума цін товарів;

$O$  – середнє число оборотів за рік кожної грошової одиниці.

Коли функціонували повноцінні гроші, в обігу знаходилася лише необхідна кількість грошових одиниць. Роль регулятора цієї кількості стихійно виконувала функція грошей як засобу нагромадження скарбів. Коли, наприклад, потреба у грошах зменшувалася, то частина грошей випадала з обігу, перетворюючись на скарб; якщо ж, навпаки, потреба обігу в грошах зростала, то додаткова кількість грошей надходила зі скарбу. Функція грошей як засобу нагромадження скарбів відіграла роль привідних і відвідних каналів грошового обігу. Тому у ньому не могло бути надлишку грошей.

Закон грошового обігу зазнає істотної зміни у зв'язку з обігом платіжних засобів (векселів, банкнот, чеків) і набуває такого вигляду:

$$K_{г} = \frac{СЦ - К + П - ВП}{O},$$

де К – сума цін товарів, проданих у кредит;

П – сума платежів за борговими та іншими зобов'язаннями;

ВП – сума платежу, що взаємно погашається (безготівкові платежі);

O – середнє число оборотів за рік кожної грошової одиниці

Обіг платіжних засобів сприяє значній економії грошей шляхом зарахування взаємних платіжних зобов'язань, тобто безготівкових розрахунків. Це зумовлено тим, що швидкість обігу грошей у функції платіжного засобу визначається ступенем концентрації платежів, одночасністю їх здійснення та можливістю за рахунок поточних надходжень здійснювати взаємну компенсацію. Водночас наявність паперового компонента в сучасних грошах є однією з причин **хронічної інфляції**.

Інфляція не лише відображає в своєму розвитку динаміку цін, а й вимірюється останньою. Вона є обернено пропорційною величиною до цінової динаміки. Якщо протягом року ціни виросли на 20 %, то на такий же відсоток зменшились гроші. У принциповому плані таке визначення буде правильним. Однак у цьому випадку слід враховувати те, що інфляція може бути відкритою і подавленою.

Слід зазначити, що **подавлена інфляція** є найбільш деструктивною, вона позбавляє виробників економічних стимулів, вимагає державних дотацій, руйнує ринкові відносини, породжує тіньову економіку, спекуляцію, хабарництво. У кінцевому підсумку все зводиться до того, що утримані на офіційно регульованому рівні ціни прориваються на чорному ринку. Динаміка таких цін і є відносним вираженням подавленої інфляції. У зв'язку з цим подавлену інфляцію називають адміністративною інфляцією.

Відповідно до темпів інфляційного процесу розрізняють три різновиди інфляції:

- **повзуча інфляція** – її темп не перевищує 10 % річного зростання цін;

- **галопуюча інфляція** – темп зростання цін сягає 10 – 100 % на рік;

- **гіперінфляція** – річні темпи приросту цін перевищують 100 %.

**Супергіперінфляція** – темпи зростання цін становлять 50 і більше відсотків на місяць.

Теорія грошей виділяє кілька **форм інфляційного процесу**:

- формування економічних пропорцій під впливом динаміки цін та конкурентної боротьби; ціни, що складаються на основі попиту та пропозиції.

Суспільне господарство, яке функціонує на цих засадах, називають *ринковою економікою*, її антиподом є командна економіка, в якій діяльність господарюючих суб'єктів централізовано регулюється державою, народногосподарські пропорції формуються на базі директивних планів, а ціни встановлюються адміністративним шляхом.

**Ринок** є організаційною формою існування товарного виробництва. Історія останнього налічує близько VI тис. років. Приблизно стільки ж років існує і ринок.

*Види ринку* залежно від умов, у яких діють суб'єкти господарського життя:

- вільний,
- монополізований,
- регульований.

**Вільний ринок** – це ринок з великою кількістю виробників однорідної продукції, які не в змозі впливати на рішення один одного. У ньому немає обмежень в інформації про попит, пропозицію, ціни, якість продукції тощо. Тут вільне ціноутворення, відсутні штучні бар'єри при входженні на ринок того чи іншого товару та виходу з нього.

**Монополізований ринок** – це ринок, для якого характерна незначна кількість виробників даного товару, існує дефіцит необхідної інформації, ускладнений доступ до ресурсів, погоджуються дії учасників ринкових відносин.

**Регульований ринок** – це ринок, який контролюється і регулюється державою за допомогою спеціальних заходів економічного та адміністративного характеру.

За ознакою простору дії вирізняють:

- *місцевий* (у межах міста чи села),
- *регіональний* (певна територія будь-якої країни),
- *національний*,
- *світовий* ринок.

З точки зору відповідності чинному законодавству:

- *легальний* (офіційний),
- *тіньовий*.

Залежно від об'єктів купівлі-продажу розрізняють такі види ринків:

- товарів широкого вжитку,

- товарів промислового призначення,
- праці,
- цінних паперів,
- науково-технічних знань та ін.

Особливу класифікацію видів ринку застосовують фахівці з маркетингу. Вони розрізняють **ринку продавця** і **ринку покупця**. На першому більше влади мають продавці, а найактивнішими "діячами" вимушені бути покупці. На другому, навпаки, більше влади мають покупці й найактивнішими "діячами" вимушені бути продавці.

Залежно від того, хто є покупцем товару, що продається, і з якою метою він купується, розрізняють:

- *споживчий ринок*,
- *ринки виробників*,
- *проміжних продавців*,
- *державних установ*,
- *міжнародний ринок*.

**Споживчий ринок** – окремі особи і господарства, які купують товари для особистого споживання.

**Ринок виробників** – організації, що купують товари для використання їх у процесі виробництва.

**Ринок проміжних продавців** – організації, що купують товари для наступного перепродажу їх з прибутком для себе.

**Ринок державних установ** – державні організації, що купують товари або для наступного їх використання у сфері комунальних послуг, або для передачі цих товарів тим, кому вони потрібні.

**Міжнародний ринок** – покупці за межами країни, включаючи закордонних споживачів, виробників, проміжних продавців, державні установи.

Кожен вид ринку має свою інфраструктуру, набір інструментів які забезпечують його життєдіяльність. Окремі види ринку не існують самі по собі. Всі вони пов'язані між собою, утворюючи розгалужену ринкову систему. Вона діє не тільки в межах тієї чи іншої країни, а й глобально, охоплюючи своїм впливом значну частину світового господарства.

ринку. У кожен момент на ринку досягається рівновага, хоча і нестійка. Справді, цілком можливо, що попит на автомобілі зростає. Додатковий попит почне тиснути на ринок. Це призведе до порушення рівноваги, тимчасового підвищення ціни аж до встановлення нової ціни попиту. Поведінку покупців у ситуації, що змінилася, характеризує нова крива попиту, яка проходить вище і правіше за стару криву.

Нова вища ціна виступає сильним стимулом зростання виробництва і збільшення продажу автомобілів. Одночасно нова ціна сигналізує підприємцям з інших галузей, що виробництво автомобілів стає вигідним для вкладення капіталів. Після цього сюди направляються додаткові грошові ресурси, змінюються умови виробництва. Успіху в конкурентній боротьбі досягають ті, хто зуміє швидше збільшити випуск при одночасному зменшенні витрат і цін за рахунок впровадження нових технологій, ефективних методів організації праці.

У результаті збільшення виробництва зростає пропозиція, яка поступово зрівнюється з попитом, і встановлюється нова ринкова рівновага.

Таким чином, ринковий механізм, реагуючи на попит через зміну цін, забезпечує відповідну реакцію виробництва й пропозиції.

Попит і пропозиція – дві протилежні сили, які викликають зростання і падіння ціни. Вони однаковою мірою діють на ціну, якщо не береться до уваги фактор часу. Коли під час аналізу він враховується, то ця умова порушується. У межах короткострокового періоду пріоритет отримує попит (тому що пропозиція більш інерційна). Коли ж розглядається довгостроковий період, роль головної ціноутворюючої сили переходить до пропозиції. Чим триваліший період часу, що аналізується, тим сильніший вплив пропозиції на ціну порівняно з попитом. Причина полягає в тому, що саме виробництво визначає в кінцевому підсумку динаміку потреб, які вже потім виступають у вигляді попиту. Водночас попит і пропозиція залежать від динаміки ціни. У випадку з пропозицією ця залежність є прямою, а у випадку з попитом – оберненою.

*Ступінь зміни попиту на певну продукцію під впливом зміни ціни на неї характеризує еластичність попиту ( $E$ ).*

Еластичним є попит, зміна обсягу якого, виражена у відсотках, перевищує відсотковий вираз зниження цін, тобто коли  $E > 1$ .

Якщо показники зменшення ціни і збільшення попиту дорівнюють один одному (тобто зростання попиту тільки компенсує зниження цін), то еластичність попиту називають **одиничною**.

У випадку, коли обсяг зменшення ціни перевищує показник приросту попиту, то останній є нееластичним ( $E < 1$ ).

Еластичність попиту для різних товарів не однакова. Вона залежить від виду товару (першої необхідності чи ні), ступеня задоволення потреби на товари, від наявності товарів-субститутів.

*Ступінь зміни пропозиції певного товару під впливом зміни ціни характеризує еластичність пропозиції ( $E_{пр}$ ).*

У випадку, коли обсяги збільшення пропозиції, виражені у відсотках, перевищують обсяги зростання ціни, пропозиція є еластичною.

Якщо приріст пропозиції дорівнює приросту цін, то еластичність пропозиції називають **одиничною** ( $E_{пр} \pm 1$ ).

Коли приріст пропозиції менший за приріст цін, то пропозиція **нееластична** ( $E_{пр} < 1$ ).

Порівняння механізму ринку з системами господарювання, що існують у розвинутих країнах світу, свідчить, що в реальному економічному житті, крім ринкових, діють й інші сили. Наприклад, економічна політика держави, інфляція, традиції, різні монополістичні об'єднання (підприємств, трудящих, споживачів та ін.), що впливають на ціни, заважають руху ресурсів, обмежують інформацію тощо.

#### *Функції ринку:*

- інформативна,
- регулююча,
- сануюча.

*Інформативна функція.* Через коливання цін на товари і послуги ринок надає учасникам виробництва об'єктивну інформацію про суспільно необхідні витрати виробництва і суспільно необхідну якість та асортимент тих товарів і послуг, які виробляються.

*Регулююча функція.* Орієнтуючись на ринкові ціни і намагаючись одержати максимальний прибуток, підприємці направляють свої кошти на випуск тих товарів, які користуються попитом. У результаті досягається відповідність між обсягом виробництва і суспільними потребами, формуються необхідні економічні пропорції. Так ринковий механізм виконує регулюючу функцію.

*Сануюча функція.* Цю функцію ринок виконує тоді, коли за допомогою конкуренції "очищає" суспільне виробництво від економічно слабких, нежиттєздатних господарських одиниць і, навпаки, "дає зелене світло" ефективнішим. У цій своїй функції ринок – об'єктивний суддя, який відбирає найкорисніших для суспільства виробників, внаслідок чого неперервно підвищується середній рівень ефективності народного господарства.



### **Недоліки ринкового механізму:**

- ринок не в змозі регулювати "зовнішні ефекти" економічної діяльності. І вони не мають грошового виміру, але реально впливають (позитивно чи негативно) на добробут суб'єктів економічних відносин. Це, наприклад, такі соціальні наслідки виробництва в умовах конкуренції, як безробіття або забруднення навколишнього середовища. У даному випадку вплив негативний, і його хтось повинен компенсувати. Ринок це зробити не може, такі функції повинна виконувати держава;

- ринковий механізм не в змозі врахувати потреби знедолених груп населення: безробітних, непрацевдатних і малозабезпечених, їхні потреби, як правило, незабезпечені грошима, і тому ринок їх не бачить;

- ринок не може забезпечити країну суспільними благами. Йдеться, насамперед, про товари і послуги колективного користування, в споживанні яких беруть участь усі громадяни без винятку (оборона, освіта, управління, охорона правопорядку тощо). Ці блага світова економічна наука називає "суспільним товаром". Крім такої властивості, як невиключеність із споживання, вони мають і таку особливість, як те, що дістаються усім споживачам приблизно порівну;

- ринок не бачить перспективи. Криві політу і пропозиції відображають поточні потреби суспільства. Такі стратегічні цілі розвитку країни, як здоров'я нації, достатній рівень освіти населення, культура, не забруднене навколишнє середовище, структурна перебудова економіки під впливом НТП і вичерпання продуктивних ресурсів залишаються за межами інтересів суб'єктів ринкових відносин. Часто інтереси підприємців і суспільства стосовно цих питань протилежні.

Отже, існує ряд проблем, вирішення яких мають взяти на себе державні і громадські інститути. Це – регулювання зовнішніх ефектів встановлення соціальної рівноваги, забезпечення населення соціальними благами, перспективний розвиток країни.

Таким чином, ринковий механізм має певні межі своєї дії.

### **3. Інфраструктура ринку**

Ефективне функціонування передбачає наявність певних умов. Однією з них є розвинута інфраструктура ринку.

Під *інфраструктурою ринку* розуміють систему державних, приватних і громадських інститутів (організацій та установ) і технічних засобів, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їхню ефективну взаємодію. Розрізняють:

- організаційно-технічну,
- фінансово-кредитну,
- науково-дослідницьку інфраструктури ринку.

До *організаційно-технічної інфраструктури* ринку належать товарні біржі й аукціони, торгові доми і палати, холдингові й брокерські компанії, інформаційні центри та ярмарки, інжирингові фірми, сервісні центри, пункти прокату й лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку.

Одні з цих установ покликані сприяти встановленню ділових контактів між підприємцями, надавати їм інформаційні, консультаційні, розрахункові та інші послуги (ярмарки, біржі, виставки, центри), інші – беруть на себе функції загальної координації ринкових зв'язків, представляють інтереси своїх членів на регіональному, державному та міжнародному рівнях (асоціації, торгові й господарські палати), треті – спеціальні державні органи регулювання ринкових відносин (податкові інспекції, служби щодо контролю за цінами і стандартами, страховий нагляд тощо).

*Фінансово-кредитну інфраструктуру* ринку утворюють банки, фондові й валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій. Це всі ті, хто здатен займатися і займається мобілізацією тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім і в капіталовкладення. На практиці застосовується безліч варіантів прибуткового використання цих коштів, коли, наприклад, фонди громадських організацій передаються в позику комерційним банкам, інвестуються в акції тощо. У ринковій економіці кожен карбованець, долар чи франк повсякчас має працювати, перебувати в обігу, приносити прибуток. Фінансово-кредитна інфраструктура забезпечує вирішення цієї проблеми.

*Науково-дослідницька інфраструктура* ринку включає в себе наукові інститути з вивчення ринкових проблем, інформаційно-консультаційні фірми, аудиторські організації, спеціальні навчальні заклади.

Інститути та організації, що утворюють цю інфраструктуру, вивчають динаміку ринкової ситуації, займаються розробкою стратегії і тактики поведінки підприємств на ринку, прогнозів для уряду і підприємців, моделюванням наслідків тих чи інших рішень, наданням консультацій, улагодженням конфліктів між партнерами, підготовкою економістів, менеджерів та фахівців з маркетингу.

Крім загальної інфраструктури, що обслуговує весь простір ринкових відносин, існують ще спеціалізовані, які забезпечують

ефективне функціонування окремих ринків. Так, на ринку товарів і послуг діють товарні біржі, підприємства оптової та роздрібною торгівлі, фірми, що зайняті перевезенням вантажів, наданням послуг у сфері маркетингу тощо. Ринок праці обслуговують біржі праці, державні та приватні фонди сприяння зайнятості, пенсійні фонди, державні центри підготовки кадрів тощо. Функціонування ринку капіталів забезпечують фондові та валютні біржі, страхові, холдингові та інвестиційні компанії, комерційні банки, брокерські та ділерські контори, інспекції контролю за цінними паперами, фонди державного майна, податкові інспекції та ін.

**Конкуренція** виступає також об'єктивно необхідною умовою ефективного функціонування ринкового механізму. Залежно від режиму конкурентної боротьби розрізняють:

- досконалу (чисту)
- недосконалу конкуренцію.

**Досконала (чиста) конкуренція** означає, що на ринку діють багато покупців і продавців, вільний доступ фірм на ринок тощо. Жоден продавець або покупець за цих умов не в змозі будь-яким чином серйозно вплинути на ринкову ціну товару. Цей вид конкуренції є найсприятливішим для оптимального функціонування ринкового механізму.

**Недосконала конкуренція** виступає у формах монополістичної та олігополістичної конкуренції.

**Монополістична конкуренція** виникає, коли застосовується широка диференціація продукту, пов'язана або з його особливостями (якість, марка, упаковка), або з місцезнаходженням продавців чи з особливими послугами, що супроводжують продаж товару. Зменшуючи цінову еластичність попиту за допомогою диференціації продукту, продавець одержує певну монополістичну владу над ним, тобто він може до якоїсь межі підвищувати ціну товару без ризику скорочення обсягу продажу.

**Олігополістична конкуренція** виникає, коли однорідну продукцію (або близькі субститути) продають декілька (два-три) продавців. За цих умов кожен з них здійснює свою власну ринкову стратегію (визначає обсяги продажу, ціну тощо), але при цьому мусить враховувати стратегію і дії конкурента

Наприклад, якщо підприємство з виробництва борошна знизить ціни на 10 відсотків, покупці швидко зорієнтуються на цього постачальника. Іншим виробникам борошна доведеться також знизити ціни або надати будь-які додаткові послуги покупцям.

Конкурентна боротьба зовсім зникає, коли певний товар виробляє і продає тільки одна фірма. У даному випадку має місце *монополія*.

Для країн з високорозвинутою ринковою економікою характерним є існування чистої або різних видів недосконалої конкуренції (залежно від галузей). В економічному житті нашої країни ключову роль відіграють монополії. Наприклад, у машинобудуванні близько 70 відсотків підприємств є абсолютними монополістами. Тому димонополізація економіки сьогодні є першочерговим завданням на шляху до ефективно діючого конкурентного ринку.

Ринкова економіка може успішно функціонувати: якщо права її суб'єктів надійно захищаються законом; якщо їм відомі межі, в яких ініціатива не карається; якщо порушники правил гри несуть не тільки матеріальну, а й кримінальну відповідальність.

### **Контрольні питання**

1. Які інституціональні основи ринкової економічної системи? Чому потрібно ототожнювати ринкову економічну систему з капіталізмом?

2. Що таке ринкова система і чим вона відрізняється від економічної системи?

3. Назвіть функції ринку.

4. Які ви знаєте суб'єкти ринкової економіки? Чи є держава суб'єктом чистої ринкової економіки?

5. Обгрунтуйте протилежності між категоріями попиту і пропозиції.

6. За допомогою графіка рівноваги попиту і пропозиції поясніть сутність рівноважної (ринкової) ціни та її кількісну визначеність.

7. Які функції виконує конкуренція?

### **8. СУБ'ЄКТИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ. ПІДПРИЄМСТВО**

1. Підприємство як основний суб'єкт ринкової економіки.

2. Підприємництво, його суть, принципи, умови та функції.

3. Розвиток підприємницької діяльності в Україні.

*1. Підприємство як основний суб'єкт ринкової економіки.*

#### **Види підприємств**

Підприємство – первинна ланка економіки.

Політична економія вивчає функціонування економічної системи на 3-х рівнях.

**Мікрорівень господарювання охоплює:**

- економічно відособлені одиниці (об'єднання, фірми, підприємства, домогосподарства).
  - окремі ринки, конкретні ціни і конкретний товар та послуги;
- Ринкова економіка має лише два суб'єкти мікроекономічного рівня господарської діяльності:

- підприємства;
- домашні господарства (сім'я).

**Підприємство** – це юридична особа і одночасно господарська та фінансова одиниця.

Закон України “Про підприємства” трактує, що “підприємство – самостійний, господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання прибутку (доходу).”

З економічної точки зору, підприємство самостійно здійснює індивідуальне відтворення, тобто організовує виробництво, для чого наймає робочу силу, купує сировину і матеріали, напівфабрикати, платить за це готівкою або бере кредит, свої товари продає або тимчасово складає.

Одночасно поряд з організаторською формою господарювання підприємство є певним майновим комплексом, що складається з основного та оборотного капіталу.

Економічна сутність підприємства полягає в тому, що воно має на меті одержання прибутку, його діяльність спрямована на отримання прибутку після реалізації товару.

Факторами виробництва є робоча сила і виробничі фонди.

За умов ринкової економіки підприємство діє як первинна ланка економіки країни (складається із взаємодії первинних ланок).

Чим досконаліше організована ця ланка, тим вищий ефект функціонування економіки в цілому.

У ринковій економіці підприємство – це товаровиробник і основна виробнича ланка країни. Воно є:

- суб'єктом господарювання;
- товаровиробником;
- організаційною формою господарювання;
- суб'єктом індивідуального відтворення;
- суб'єктом і водночас об'єктом маркетингу і менеджменту.

Суб'єкт господарської діяльності стає підприємством лише за певних умов:

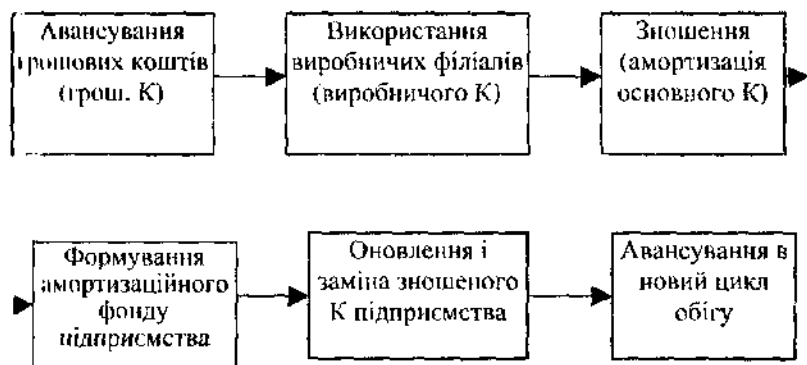
- зареєстрований і має всі атрибути юридичної особи – статут, грошовий рахунок, баланс, печатку, назву, товарний знак тощо;
- виконує господарські функції, виготовляє товар чи надає платні послуги;
- зберігає умови постійного повторення процесу виробництва – індивідуального відтворення;
- проходить (повторює) життєвий цикл.

Господарююча одиниця стає підприємством з економічної точки зору лише за умов самостійної майнової, фінансової та іншої господарської діяльності в межах чинного законодавства та правових норм.

Індивідуальне відтворення – це постійне відтворення виробництва чи надання платних послуг.

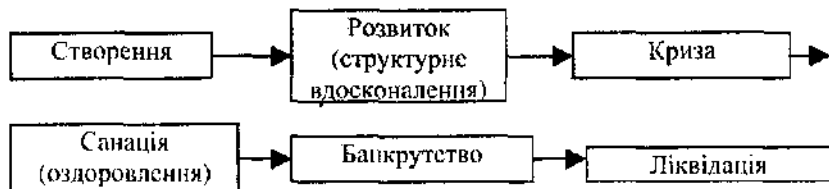
Формою індивідуального відтворення в ринкових умовах господарювання є *кругообіг* та *обіг* індивідуального капіталу підприємства.

### Схема індивідуального відтворення підприємства



Життєвий цикл підприємства – це шлях, що проходить господарюючий суб'єкт з моменту реєстрації як юридичної особи до моменту його ліквідації (з причин банкрутства чи ін.).

## Стадії життєвого циклу підприємства



Індивідуальне відтворення та життєвий цикл підприємств формуються залежно від організаційної форми, виду та форми власності господарських суб'єктів.

Відповідно до чинного законодавства в Україні існують такі форми підприємств, їх види:

- індивідуальне підприємство – ґрунтується на особистій власності особи та її праці;
- сімейне підприємство – засноване на власності та праці членів однієї сім'ї;
- приватне – засноване власниками майна з правом використати найману працю;
- колективне підприємство – засноване на власності трудового колективу, кооперативу, громади, релігійної організації;
- державне комунальне підприємство – засноване на власності адміністративно-територіальної одиниці;
- державне підприємство – засноване на загальнодержавній власності;
- спільне підприємство – засноване на основі об'єднання майна різних власників (змішана форма власності).

### 2. Підприємництво, його суть, принципи, умови та функції

Поняття "підприємництво" надзвичайно містке. В ньому переплітається сукупність економічних, юридичних, політичних, історичних і психологічних відносин. Складалося воно протягом значного часу, змінюючись під впливом базисних і надбудовчих інститутів, психології людей.

А. Сміт, один з тих, хто заклав теоретичні підвалини підприємництва, розглядав підприємця як власника. Саме цим визначаються його дії в економічному житті, мотивація, поведінка, психологія.

Поняття "підприємець" часто вживають як синонім таких понять.

як "господар", "бізнесмен". Людину, яка організувала своє діло, веде його, називають підприємцем. Найхарактерніші риси підприємця, які виділяють його з господарюючих суб'єктів, найбільш влучно сформулював Й. Шумпетер, перелічивши його головні **функції**:

- виготовлення нового блага або нової якості певного блага,
- освоєння нового ринку збуту,
- отримання нового джерела сировини або напівфабрикатів і впровадження нового методу виробництва,
- проведення нової відповідної реорганізації.

Для того, щоб здійснювати постійний пошук нових способів комбінації ресурсів, слід на думку Шумпетера, мати **відповідні якості**: волю і здібності, виділяти визначальні моменти діяльності, бачити їх у реальному світі, бути спроможним "плисти проти течії", долаючи опір соціальних сил, здійснювати вплив на інших результатами успіху, духовною свободою, витратами сил і енергії.

Перелічені риси підприємця можуть бути реалізовані за умов:

- економічної свободи людини,
- права вибору сфери діяльності для реалізації своїх потенцій,
- персональної економічної відповідальності за результати роботи, наслідком якої може бути прибуток або банкрутство.

Отже, **підприємець** – суб'єкт, що поєднує у собі новаторські, комерційні та організаторські здібності для пошуку і розвитку нових видів, методів виробництва, нових благ та їхніх нових якостей, нових сфер застосування капіталу.

**Підприємництво** – це тип господарської поведінки підприємців і організації розробки, виробництва і реалізації благ з метою отримання прибутку.

У вияві ініціативної, новаторської, самостійної діяльності акумулюється сутність підприємництва. Його мета зводиться, з одного боку, до отримання прибутку або особистого доходу, в результаті не будь-яких кон'юнктурних справ, а передбачення точного розрахунку, а з іншого – до найбільш ефективного використання факторів виробництва, прагнення реалізувати творчі потенції людини.

### **Функції та умови існування підприємництва**

Сутність підприємництва розкривається через основні функції – творчу, ресурсну, організаційну.

Творча функція підприємництва полягає у сприянні генерування та реалізації нових ідей, здійсненні техніко-економічних, наукових розробок, проектів, що пов'язані з господарським ризиком.



**Ресурсна** функція підприємництва передбачає, що воно націлене на найбільш ефективне використання матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління і організації виробництва.

**Організаційна** функція підприємництва зводиться до поєднання ресурсів виробництва в оптимальних пропорціях, здійснення контролю за їх використанням.

Підприємство як явище господарського життя завжди розвивається у певному соціально-економічному та історичному середовищі. Саме тому для його безперервного відтворення необхідні певні передумови. Можна виділити чотири їх групи :

- **економічні** – полягають у тому, щоб у суспільстві функціонували багатосуб'єктні (приватні, колективні, державні, кооперативні) власники. Це сприятиме свободі підприємницької діяльності, можливості на свій страх і ризик приймати рішення про використання майна, продукції, прибутків, вибору господарських контрагентів;

- **політичні** – полягають у створенні в країні сприятливого політичного клімату для підприємництва. Цього можна досягти на основі розробки і здійснення стабільної політики в країні. Така політика має надати усім господарюючим суб'єктам гарантії збереження їхньої власності, виключення можливостей націоналізації, експропріації. Владні структури мають захищати всі види власності, в зокрема інтелектуальної (винаходи, новаторство, нові методи організації), а також створювати сприятливий підприємницький клімат завдяки відповідній податковій, кредитній, митній та іншій політиці;

- **юридичні** – ґрунтуються на законодавстві, нормативних актах, розроблених у країні. Останні мають створити для усіх учасників ринкових відносин однакові "правила гри", тобто надати однакові права і повну економічну свободу, не допускати втручання органів державного управління в господарську діяльність будь-якого суб'єкта за винятком законодавчо зумовлених випадків.

### ***3. Розвиток підприємницької діяльності в Україні***

В Україні прийняті і діють ряд нормативних актів, які заклали підвалини для формування підприємництва. Важливе місце серед них належить Господарському кодексу України. Згідно з ним в Україні підприємництво здійснюється за такими принципами:

- вільний вибір діяльності на добровільних засадах;
- залучення до здійснення підприємницької діяльності майна і коштів юридичних осіб і громадян;

- самостійне формування програми діяльності;
- вибір постачальників і споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін відповідно до законодавства;
- вільне наймання працівників, залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших ресурсів, використання яких не заборонено або не обмежено законодавством;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, встановлених законодавством;
- самостійне здійснення підприємцем – юридичною особою – зовнішньоекономічної діяльності;
- використання будь-яким підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Важливою умовою формування і розвитку підприємництва в Україні є гарантії та всебічна підтримка його державою. Вона законодавчо забезпечує гарантії для всіх підприємців незалежно від обраних ними форм підприємницької діяльності та власності, однакові права й можливості стосовно доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів, свободу конкуренції між підприємцями, захищає споживачів від виявів несумлінної конкуренції та монополізму у будь-якій сфері підприємницької діяльності.

Розвиток підприємницьких структур, розширення можливостей малого підприємництва потребує не лише правового забезпечення, а й економічної, матеріально-технічної та організаційної підтримки держави.

**Економічна підтримка має передбачати:**

- запровадження надійної фінансово-кредитної бази підтримки підприємництва шляхом створення мережі спеціалізованих комерційних банків і страхових компаній для надання індивідуальних позик;
- відкриття доступу підприємцям до іноземних кредитів;
- формування розгалуженої мережі суспільних і приватних неприбуткових фондів розвитку підприємництва, які б надали гарантії та кредитами;
- запровадження державного страхування комерційного ризику підприємств на випадок фінансових та інших витрат;
- встановлення пільгового оподаткування прибутків підприємців, що здійснюють інноваційні проекти;
- модернізацію і відкриття нових виробництв та інших напрямів, що мають визначальне значення для розвитку економіки країни;
- розв'язання соціальних проблем.

**Матеріально-технічна підтримка** передбачає такі заходи:

- передачу або продаж на пільгових умовах підприємницьким структурам з державного сектору різноманітного устаткування виробничого призначення відповідно до процесу роздержавлення і приватизації;

- комерціалізацію сфери торгівлі і громадського харчування, корпоратизацію великих і середніх підприємств різних галузей економіки;

- передачу в оренду недовантажених потужностей підприємств, продаж на конкурсній основі об'єктів незавершеного будівництва, нежитлових приміщень і невстановленого обладнання державної власності підприємцям за умови, якщо це відповідає інтересам розвитку економіки;

- створення технопарків і баз прокату обладнання для прискореного розвитку інноваційної діяльності.

**Організаційна підтримка** підприємницької діяльності має сприяти налагодженню процедури регулювання підприємництва з боку державних інститутів завдяки виробленню раціональних форм обов'язкової звітності про створення, порядок реєстрації та функціонування суб'єктів підприємництва, підготовки підприємницьких кадрів, їх інформованості з питань підприємництва, що вимагає відкриття спеціальних навчальних закладів, перепідготовки викладачів, організації інформаційних центрів, проведення наукових досліджень з питань підприємництва в державних наукових і навчальних закладах.

Отже, закони держави мають забезпечувати можливості для розвитку вільної підприємницької діяльності, яка охоплює різні сторони економічного життя і виявляється як економічна категорія, метод господарювання, тип економічного мислення.

### ***Контрольні питання***

1. *Підприємство, як первинна ланка економіки.*
2. *Назвіть основні форми підприємств.*
3. *У чому сутність підприємництва?*
4. *За яких умов може існувати підприємництво як економічне явище?*
5. *Охарактеризуйте основні принципи підприємницької діяльності згідно з Господарським кодексом України.*

## 9. КАПІТАЛІСТИЧНА ЕКОНОМІКА ЯК ВИЩА ФОРМА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Об'єктивні основи та шляхи виникнення і розвитку капіталізму.
2. Капітал як економічна категорія товарного виробництва.
3. Концентрація і централізація капіталу як матеріальна основа формування монополій.

### 1. Об'єктивні основи та шляхи виникнення і розвитку капіталізму

Капіталістичний спосіб виробництва почав зароджуватись у надрах феодалізму. Зростання продуктивних сил і розвиток суспільного поділу праці розширювали сферу товарного виробництва і підривали основи натурального господарства. Водночас поглиблення спеціалізації в сільському господарстві і розвиток ремісницького виробництва сприяли установам міцних економічних зв'язків між різними районами і злиттю місцевих ринків в єдиний національний ринок. Тим самим створювалися певні умови капіталістичного господарського укладу. Елементи капіталістичних відносин виникли в містах Італії і Голландії вже в XIV–XV ст., проте розклад феодальної системи господарства і *початок капіталістичної ери* відносять лише до XVI ст.

Капіталізм виник і розвинувся на базі простого товарного виробництва, насамперед на базі міського ремісництва. Поглиблення майнової диференціації серед ремісників і розорення все більшої кількості господарств розширювали сферу застосування найманої праці. Важливу роль у виникненні капіталізму виконав купецький капітал. Купці в ряді випадків безпосередньо використовували працю багатьох ремісників, які з часом перетворювались у найманих працівників.

Процеси становлення капіталістичного виробництва прискорювались *первісним нагромадженням капіталу*. У період первісного нагромадження капіталу відбувалося насильницьке розорення маси дрібних товаровиробників і перетворення їх із самостійних господарів у найманих працівників.

Розвинувшись на базі простого товарного господарства, капіталізм – це його вища ступінь, коли товаром стає *робоча сила*. Перетворивши товарні відносини в панівні, капіталізм зруйнував натуральне господарство. Капіталістичне товарне виробництво зробило неможливим відтворення рутинних методів і технологій виробництва, характерних для традиційної економіки. Виробництво заради прибутку і закон конкурентної боротьби змушують капіталістів постійно збільшувати капітал і удосконалювати продуктивні сили.

Нагромадження капіталу і розширене відтворення капіталіс-

тичних відносин зробили буржуазну епоху періодом небувалого розвитку і зростання матеріальних та людських продуктивних сил, постійних переворотів у техніці та організації виробництва, які супроводжувалися неухильним зростанням капіталістичного усупільнення, а також поглибленням спеціалізації і кооперації праці. Разом з розвитком матеріальної бази виробництва відбуваються якісні зміни і в голові продуктивній силі суспільства – людині. Замість закріпачених, нездатних до свідомих політичних дій на захист своїх інтересів селян капіталізм створив високоорганізовану нову соціальну силу – найманих працівників.

### **Етапи розвитку капіталістичної економічної формації**

**Капіталізм вільної конкуренції**, як особлива стадія розвитку капіталістичної формації, існував до початку останньої третини ХІХ ст. У процесі свого розвитку він пройшов ряд стадій:

- проста кооперація, за якої досягалася вища продуктивність праці;
- мануфактура, яка є типом підприємства (велику майстерню), що базувалася на поділі праці найманих робітників і ручній ремісничій техніці;
- машинна база.

У період останньої третини ХVІІІ ст. і першій чверті ХІХ ст. в Англії було здійснено промисловий переворот, який потім розповсюдився й на інші капіталістичні країни. Були створені умови для розвитку великої машинної індустрії. Панівною формою підприємства стала фабрика. Саме машинна індустрія забезпечила реальне підкорення праці інтересам капіталу.

Капіталістичний лад – це нова суспільно-економічна формація, що вийшла на історичну арену замість феодалізму під час переможних буржуазних революцій.

- Друга – **монополістична стадія** розвитку капіталізму почалася на межі ХІХ і ХХ ст. і завершилася в середині 30-х рр. ХХ ст.
- Третя (сучасна) стадія розвитку капіталізму почала формуватися у середині 30-х рр. ХХ ст. і триває нині.

**Капіталізм вільної конкуренції** – це економічний лад, побудований на приватній власності на речові ресурси виробництва, використанні найманої праці, системи конкурентних ринків і монополії на ринку праці та мотивуючого стимулу – прибутку.

### **Ознаки капіталізму вільної конкуренції:**

- приватна власність на засоби виробництва;
- система найманої праці;

- свобода підприємництва і вибору;
- ринкова система та вільна конкуренція;
- важлива роль прибутку;
- обмежена роль держави.

*Монополістичний капіталізм – це економічний лад із системою великих і надвеликих підприємств, що уклали між собою різного роду угоди чи союзи, і як монополії займають панівне становище в економіці та ринках недосконалої конкуренції; стадія у розвитку капіталізму.*

Вільна конкуренція між десятками і сотнями більш-менш рівноцінних капіталістичних підприємств поступилася місцем пануванню небагатьох сотень великих підприємств та різноманітних їх об'єднань, союзів чи угод, які зосереджують у своїх руках значну частку суспільного багатства і виробничих ресурсів.

## **2. Капітал як економічна категорія товарного виробництва**

Спочатку розглянемо механізм перетворення грошей у капітал і формулу руху грошового капіталу.

*Гроші стають капіталом лише тоді, коли їх пускають в обіг для наживи, тобто для одержання грошової суми більшої, ніж первісна вкладена.*

Якщо продаж одного товару здійснюється задля купівлі іншого, то форма товарного обігу має такий вигляд:  $T-G-T$ . Безумовно, що і за такої форми товарного обігу в руках окремих осіб можуть сконцентруватися значні суми грошей. Виникне майнове розшарування, але воно не розкриває сутності категорії "капітал".

Загальна формула руху капіталу така:  $G-T-G'$ , де  $G' = G + \Delta G$ , а  $\Delta G$  – це приріст грошей над первісною сумою.

Таким чином, первісна вартість  $G$  не тільки зберігається в обігу, але й змінює свою величину, долучає до себе додаткову суму грошової вартості  $\Delta G$ , тобто зростає. Саме цей рух перетворює гроші в капітал.

Гроші використовувались як капітал, тобто з метою збагачення, не за рабовласництва і кріпацтва. У цих суспільствах існували *допопомні форми капіталу – торговельний і лихварський.*

Торговельний і лихварський капітали діяли у сфері обігу. Вони безпосередньо не вторгались у сферу виробництва, де продовжували панувати відповідно рабовласницькі і феодальні порядки. Докорінний поворот відбувається тоді, коли поряд з грошовим капіталом виникає продуктивний капітал, формуючи специфічний спосіб організації виробництва, який К. Маркс назвав капіталістичним.

Формула руху капіталу  $G-T-G'$  є загальною, тому що в усіх

галузях розвинутого товарного господарства рух капіталу виступає в цій формі. Крайні буквені члени цієї формули свідчать, що їй властива суперечність. Оскільки  $\Gamma' > \Gamma$ , то виникає питання, що є джерелом ДГ, прибутку?

Формування продуктивного капіталу історично пов'язується з первісним нагромадженням капіталу і становленням капіталістичного підприємництва.

Капіталістичне підприємництво, що виникло в надрах феодалізму, відрізнялось від попередніх форм товарного господарства, перш за все, як велике виробництво, що використовує кооперацію праці багатьох найманих робітників. Виникнення капіталістичного підприємництва пов'язане з первісним нагромадженням підприємницького капіталу.

*Первісне нагромадження капіталу, що створює капіталістичні відносини, є процесом, який перетворює, з одного боку, засоби виробництва і засоби до життя в капітал, а з іншого – безпосередніх виробників у найманих робітників.*

Процес первісного нагромадження є передісторією капіталізму та утвердженням капіталістичного способу виробництва. Основу цього процесу становив розвиток товарного виробництва. З розвитком ремесел і торгівлі відбувалась диференціація ремісників, причому багаті цехові майстри перетворювались спочатку в скупників, а потім у промислових підприємців, що створювали капіталістичні майстерні та мануфактури.

У процесі первісного нагромадження капіталу велику роль відігравали торговельний та лихварський капітал, які сприяли розвиткові товарно-грошових відносин. Торговельний капітал часто рухався в промисловість, і купець у цьому разі перетворювався в капіталіста-мануфактурника. Лихварі ставали іноді банкірами. Водночас із формуванням верстви найманих робітників відбувалось випикнення буржуазії – власників грошового і продуктивного капіталу.

Велику роль відіграли й інші методи нагромадження багатств: система колоніального грабунку народів, колоніальна торгівля, розкрадання державного майна, система державних позик і податків, митна політика держави тощо.

Капітал виникає тільки там, де підприємець, будучи власником засобів виробництва та грошових ресурсів, знаходить на ринку вільного робітника в ролі продавця робочої сили, наймає його і здійснює процес виробництва товарів з метою одержання більшої вартості, що виступає у формі прибутку.

### **Умови, за яких функціонує категорія капітал:**

- високорозвинуті товарне виробництво, обіг і ринок;
- наявність такої мотивації діяльності виробника, як особисте забагачення за рахунок одержання прибутку;
- зосередження в частини господарюючих суб'єктів значної кількості засобів виробництва і грошових ресурсів;
- наявність людей праці, юридично вільних, але які позбавлені засобів виробництва і життєвих благ, що змушує їх найматися.

Отже, капітал – це категорія, що виражає не стільки технічні чи організаційні, скільки соціально-економічні відносини.

**Капітал** – це авансовані підприємцями у виробництво товарів засоби виробництва, грошові ресурси і засоби на оплату найманої праці, які в процесі своєї продуктивної взаємодії забезпечують зростання вартості та збагачення підприємців.

### **3. Концентрація і централізація капіталу як матеріальна основи формування монополій**

Вільна конкуренція сприяє концентрації виробництва, а ця концентрація на певному етапі розвитку веде до монополії. Гонитва капіталістів за все більшим прибутком і конкурентна боротьба між ними породжують концентрацію і централізацію капіталу, що веде до концентрації виробництва та зростання розмірів підприємств. Концентрація виробництва у свою чергу тягне за собою концентрацію і централізацію капіталів. Великі підприємства переважають над дрібними і мають більшу конкурентоспроможність.

Тривалий час концентрація виробництва здійснювалась, головним чином, на основі концентрації капіталу. Метод централізації капіталу не був розповсюджений. **Централізація капіталу** – це збільшення розміру капіталу шляхом об'єднання капіталів декількох економічних суб'єктів в один великий капітал. Централізація капіталів може бути добровільною і примусовою.

**Добровільна централізація** здійснюється на основі добровільного об'єднання капіталів окремих капіталістів у один капітал у тій чи іншій господарсько-правовій формі.

**Примусова централізація** – це поглинання в процесі конкуренції великими підприємствами малих і дрібних капіталістичних підприємств.

На певному етапі високий рівень концентрації виробництва об'єктивно веде до того, що основна його частина зосереджується в обмеженій кількості великих підприємств. **Монополія і олігополія**



приходять на зміну вільній конкуренції, яка замінюється недосконалою конкуренцією.

**Історичні умови виникнення монополії:**

- якісні зміни в техніці, технології і структурі виробництва,
- ефект масштабу,

• акціонування – призвели до того, що на рубежі XIX–XX сс. епоха капіталізму вільної конкуренції у розвинутих країнах капіталізму була замінена монополістичним капіталізмом, в економіці якого головна роль належала монополіям і олігополіям.

*Монополія* – це ринок, на якому кількість продавців (підприємств) така незначна, що кожен продавець може впливати на загальну пропозицію (через виробництво) і ціну товару.

*Олігополія* на відміну від монополії характеризує таку ситуацію в умовах недосконалої конкуренції, коли виробництво в галузі контролюється невеликою кількістю виробників.

У поєднанні ці дві економічні сили утворюють капіталістичну формацію монополістичного типу, яка, на наш погляд, проіснувала до середини 30-х рр. XX ст.

На базі акціонерних товариств створюються такі основні форми монополій і олігополій, як трести і концерни.

*Трест* – це таке акціонерне товариство, в якому підприємства, що вступають до нього, втрачають не тільки комерційну, але й виробничу самостійність: вони перетворюються в акціонерів тресту. Зустрічаються різновиди трестів. Здебільшого трест – це повне злиття підприємств однієї галузі. Є трести, учасники яких зберігають формальну самостійність за фактичного підпорядкування холдинг-компанії.

*Концерн* – це найбільш складна сучасна форма організації акціонерного товариства великих розмірів. Звичайно концерн охоплює багато підприємств різних галузей виробництва, а базовою для концерну є одна галузь – автомобільна, хімічна, електронна тощо. Учасники концерну зберігають формальну самостійність. Теперішні найбільші у світі корпорації – це концерни. Саме концерни є зараз провідною формою функціонування монополій і олігополій. Отже, *концерн* – це велика багатогалузева корпорація.

На рубежі XIX–XX сс. капіталізм вільної конкуренції поступився капіталізму недосконалої конкуренції. В економіці панівне місце посіли олігополії і монополії. За цих умов конкуренція не може бути ні вільною, ні досконалою. Вона стала недосконалою.

*Недосконала конкуренція* – це ринкова ситуація, коли підприємство чи об'єднання підприємств, виробляє і поставляє таку частку продукту, що може вирішальним чином впливати на формування ціни. Сьогодні до недосконалої конкуренції відносять чисту монополію, олігополію і монополістичну конкуренцію.

За монополістичного капіталізму основними регуляторами економіки виступають ринки недосконалої конкуренції.

### **Контрольні питання**

1. Дайте порівняльну характеристику систем вільного, монополістичного і регульованого капіталу.
2. У чому полягає сутність капіталу як економічної категорії товарного виробництва?
3. Що є матеріальною основою формування монополій?
4. Назвіть основні форми монополій?
5. Назвіть основні цілі антимонопольного законодавства.

## **10. ПЕРЕХІДНА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ ЗАКОНОМІРНОСТІ**

1. Сутність перехідної економіки.
2. Особливості економічних відносин і різноманітність форм еволюції країн, що розвиваються.
3. Формування ринкових інститутів у постсоціалістичних країнах.

### **1. Сутність перехідної економіки**

За сучасних умов перехідні процеси в суспільстві розглядаються у контексті трьох основних аспектів:

- перехідні процеси у розвинутих капіталістичних країнах;
- перехідні процеси у країнах, що розвиваються;
- перехідні процеси у постсоціалістичних країнах.

Важливо зазначити, що матеріальною основою перехідних станів (а отже, і критеріями їх визначення) є, з одного боку, зміна домінуючого фактора виробництва, з іншого – зміна характеру відносин між людьми. Так, за умов переходу від аграрного до індустріального суспільства змінюється, відповідно, і домінуючий фактор: від землі він переходить

до капіталу. У свою чергу особисті, засновані на звичаях (традиціях), відносини аграрного суспільства трансформуються у ринкові, речові відносини, адекватні індустріальному суспільству.

*У найбільш загальному вигляді під перехідністю розуміється процес якісних змін в основах того чи іншого суспільства, спрямованих на перехід до нового соціально-економічного ладу.*

Головний зміст перехідного періоду – це зміни в економіці. Економіка, таким чином, набуває за умов перехідного періоду особливої якості, вона характеризує своєрідний “проміжний” стан суспільства. Звідси випливає і особливий характер перехідної економіки, який відрізняє її від “звичайних” економік.

Своєрідність перехідної економіки найповніше проявляється в її рисах, до яких відносять:

- *особливий характер неврівноваженості перехідної економіки;*
- *альтернативний характер перехідної економіки.* Це означає, що перехідна економіка повинна обов'язково перейти до нового стану, якісно відмінного від попереднього стану економіки. Таким чином, перехідність виключає повернення до тієї економіки, яка передувала перехідній;

- *особливий характер суперечностей у перехідній економіці.* Визначальними, домінуючими виступають суперечності між новим (прогресивним) і старим (регресивним). Це і визначає особливість існуючих суперечностей: вони не є суперечностями функціонування, а виступають як суперечності розвитку;

- *наявність у перехідній економіці особливих – перехідних економічних форм.* Ці форми, відображаючи своєрідний “проміжний” стан економіки, містять у собі відповідний симбіоз, поєднання елементів як старого, так і нового;

- *історичність перехідної економіки.* Вона пов'язана як з історичними умовами перехідної економіки (насамперед з певним історичним терміном функціонування перехідної економіки), так і з національними особливостями останньої.

Зміст перехідної економіки вирішальним чином зумовлений її чинниками. Вони можуть бути представлені трьома групами: природно-кліматичні, виробничо-економічні, соціокультурні.

*Природно-кліматичні фактори* пов'язані з природним базисом суспільства: географічним розташуванням країни, забезпеченням природними копалинами, рівнем родючості ґрунтів тощо. За певних умов природно-кліматичні фактори можуть відігравати важливу (і навіть вирішальну) роль у стимулюванні переходу від одного стану суспільства

до іншого.

До *виробничо-економічних факторів* належать засоби виробництва, технологічні досягнення, культурно-технічний рівень головної продуктивної сили – робітника, форми організації виробництва, форми власності тощо. Як правило, саме виробничо-економічні фактори є подпояс і критерієм об'єктивної необхідності переходу від одного стану економіки до іншого, і засобом здійснення цього переходу.

*Соціокультурні фактори* характеризують переважно духовний аспект життєдіяльності людей. Вони взаємопов'язані з виробничо-економічними факторами, взаємовизначають один одного. До соціокультурних факторів належить культура того чи іншого народу, його традиції, ідеологія, релігія тощо.

Історії відомі різні типи перехідної економіки. Якщо в основу їх градації покласти такі критерії, як масштаби і характер перехідних процесів, то можна виділити відповідно такі типи перехідної економіки:

- за масштабами перехідних процесів – локальний і глобальний;
- за характером перехідних процесів – природно-еволюційний та реформаторсько-еволюційний.

*Локальна перехідна економіка* дає уявлення про характер перехідних процесів на обмеженому (локалізованому) територіальному просторі – в окремій країні чи певному регіоні. Тому за умови класифікації типів перехідної економіки, згідно з її масштабами, локальна перехідна економіка є вихідним типом перехідної економіки.

*Глобальна перехідна економіка* характеризує єдиний процес змін у масштабах усього світового господарства чи у межах певної цивілізації. Відносно до локальної перехідної економіки глобальна є визначальною, оскільки характеризує і визначає глобальні перспективи першої.

*Природно-еволюційний тип* перехідної економіки відображає природну ходу еволюції економічних систем під впливом зазначених вище факторів. Цей тип лежить в основі переходу від одного економічного стану до іншого. Тому даний тип перехідної економіки є основним. Більшою мірою він прийнятний для глобальних перехідних процесів, хоча і локальні перехідні економіки результатом свого розвитку здебільшого зобов'язані природно-еволюційним процесам.

*Реформаторсько-еволюційний тип* характеризується певним свідомим регулюванням перехідних процесів з боку суспільства. У такому разі мова йде лише про свідоме використання об'єктивних факторів економічного прогресу. Тому за цього типу перехідної економіки об'єктивну еволюцію можна прискорити. Зазначений тип характерний для локального типу перехідної економіки.

## **2. Особливості економічних відносин і різноманітність форм еволюції країн, що розвиваються**

У традиційному розумінні до країн, що розвиваються, належать молоді, політично незалежні держави, які визволились від колоніальної залежності після Другої світової війни, а також ті країни, які хоча і завоювали державну незалежність раніше, проте з політичної та соціально-економічної точок зору мають багато спільного з країнами першої групи.

У світі налічується понад 130 країн, що розвиваються. Найбільша їх кількість розташована в Африці – понад 50; в Азії та Латинській Америці більш як по 30 таких країн.

Сучасне трактування поняття “країна, що розвивається” ґрунтується на інших критеріях. Одним з головних є рівень розвитку товарно-грошових відносин. А тому до країн, що розвиваються, сучасне їх трактування відносить також ряд східноєвропейських та азійських країн.

В економіці зазначених країн функціонують дві підсистеми виробничих відносин: неринкова (традиційна) і ринкова. Історичний вектор їх співіснування визначає ринкова підсистема, яка поступово витісняє неринкову.

Особливістю ринкової трансформації економіки країн, що розвиваються, є те, що ринкові перетворення здійснюються за умов співіснування таких укладів та їх перехідних форм, які не були відомі в минулому всім сучасним промислово розвинутим країнам (наприклад, общинний, патріархальний уклади). З іншого боку, формування ринкових відносин відбувається в цих країнах за специфічних умов: загальна техніко-економічна відсталість; специфічне місце в міжнародному поділі праці та ін.

Особливості перехідної економіки країн, що розвиваються, зумовили необхідність посилення провідної ролі держави. Останнє пояснюється такими аргументами:

- необхідністю регулювання діяльності іноземного капіталу з метою найбільш ефективного використання;
- необхідністю протистояння несприятливій для зазначених країн кон'юктурі світового ринку;
- відсутністю в більшості країн національного підґрунтя для здійснення суспільного відтворення;
- необхідністю акумуляції коштів для нагромадження і розширеного відтворення;
- потребою у максимально можливому оволодінні досягненнями НТП.

На перехідні процеси держава впливає не тільки через систему управління, а й через державний сектор. Від того, чи буде він у подальшому основою розвитку товарних чи нетоварних відносин залежать зміст, характер і загальна перспектива перехідних процесів у цілому.

Соціально-економічна еволюція країн, що розвиваються, втілюється в різноманітні форми. У більшості цих країн чільне місце відводиться перетворенням в аграрному секторі економіки. Ці перетворення пов'язані, насамперед, із здійсненням *аграрних реформ*. Значна увага приділяється розвитку *індустріалізації*, яка передбачає розв'язання не тільки техніко-економічних, але й соціально-економічних проблем.

Суттєвого значення набуває проблема *структурної перебудови* економіки в цілому на основі використання досягнень НТП.

### **3. Формування ринкових інститутів у постсоціалістичних країнах**

Перехідна економіка постсоціалістичних країн належить до її реформаторсько-еволюційного типу. Це передбачає необхідність свідомого регулювання перехідних процесів з боку суспільства. Суспільство вибирає, насамперед, кінцеву мету трансформації економіки, що здійснюється протягом перехідного періоду. Такою метою є перехід до соціально орієнтованої змішаної економіки.

Термін *“змішана економіка”* не дістав поки що однозначного трактування. Існує декілька підходів до його визначення:

- змішана економіка – поєднання різних форм власності;
- змішана економіка – поєднання ринкових і державних механізмів її регулювання;
- змішана економіка – поєднання, співіснування капіталу приватного підприємництва і соціальності (наявності соціальних гарантій).

*Змішаність економіки характеризує не лише наявність різноманітних структурних елементів, але й утворення конкретних форм їх поєднання та існування.*

Прогресивні тенденції розвитку української перехідної економіки пов'язані з формуванням соціально орієнтованої змішаної економіки. Соціальну орієнтацію слід розуміти не у вузькому, споживацькому контексті, а як об'єктивний результат розвитку змішаної економіки. У такому розумінні соціально орієнтована ринкова економіка як різновид змішаної економіки – це:

- економіка, яка склалась на основі розвинутої ринкової системи відносин;

- економіка підприємницького типу, розвиток якої поєднується зі свідомим її регулюванням з боку держави;

- економіка, яка заснована на використанні переважно інтенсивних факторів економічного зростання;

- економіка, соціальна орієнтація якої впливає з необхідності реалізації трьох попередніх її рис.

Ця характеристика визначає основні напрями формування інституційних і економічних умов переходу до соціально орієнтованої змішаної економіки.

*Інституційні умови* – це умови для функціонування ринкової системи, які створюються шляхом заснування нових правових, економічних, соціальних інститутів, формування нових відносин між ними.

*Економічні умови* пов'язані, насамперед, зі становленням різних форм власності шляхом здійснення роздержавлення і приватизації, зі становленням і розвитком підприємництва шляхом надання економічної свободи господарюючим суб'єктам.

Перехідній економіці, як і будь-якому процесу, що розвивається, властиві суперечності. Це суперечності не тільки між старим, що відмирає, і новим, що народжується, але й суперечності всередині нового. До останніх можна віднести:

- суперечність між механізмом ринкового саморегулювання і механізмом регулювання економіки з боку держави;

- суперечність між орієнтацією, з одного боку, на розвиток підприємницьких (егоїстичних) основ функціонування економіки, а з іншого боку – на її соціальну орієнтацію;

- суперечність між тенденцією формування відкритої економіки і необхідністю забезпечення економічної незалежності, захисту вітчизняного виробника.

Перехід до ринкових відносин передбачає, насамперед, лібералізацію економіки, здійснення якої пов'язане з:

- переходом до вільного ціноутворення;

- організацією торгівлі на основі використання принципу свободи торгівлі для всіх суб'єктів господарської діяльності;

- підпорядкуванням діяльності виробників вимогам ринку.

Зазначені проблеми охоплюють лише внутрішньоекономічну лібералізацію економіки, для повноцінного функціонування ринку цього замало. Необхідно здійснити також лібералізацію зовнішньоекономічних зв'язків.

Формування повноцінних ринкових відносин неможливе без створення ринкової інфраструктури – системи економічних і

надбудовних закладів (інститутів), які покликані обслуговувати ринковий механізм з метою безперерйного руху товарних і грошових потоків, їх відповідного розподілу в просторі й часі.

Процес формування ринкової інфраструктури у перехідній економіці має певні особливості, а саме:

- багато з інститутів ринкової інфраструктури створюються, як кажуть, на "порожньому місці", тобто без аналогів у минулому (біржі, комерційні банки тощо);

- створення цих інститутів не завжди базується на належній правовій основі, що призводить до масових зловживань (один з найяскравіших прикладів – горезвісні фінансові "піраміди");

- новостворені інститути не завжди чітко визначають своє місце у ринковій інфраструктурі, не завжди усвідомлюють і виконують покладені на них функції;

- має місце непропорційність у виникненні та розвитку окремих елементів ринкової інфраструктури;

- багато інститутів ринкової інфраструктури діють мляво, висувають як головну мету проблему виживання.

Процес формування ринкових відносин і ринкової інфраструктури супроводжується становленням ринкового і державного механізмів регулювання економіки.

Особливості ринкової трансформації економіки України:

- вихідний стан ринкових перетворень – антипод ринку – планова економіка. Тому перехід до ринкових відносин здійснюється шляхом глибоких якісних перетворень попередніх відносин;

- глобальний характер трансформаційних перетворень. Зміни підлягає все: відносини власності, спосіб розподілу ресурсів, мотивація, цілі і засоби економічного розвитку, елементи надбудови;

- зростання ролі неекономічних факторів розвитку. Це насамперед стосується правильності вибраного курсу економічних перетворень і засобів їх здійснення;

- трансформаційний економічний спад, зумовлений значною мірою прорахунками у виборі курсу перетворень і засобів його реалізації;

- необхідність налагодження принципово інших економічних відносин із країнами колишнього СРСР;

- складність інтеграції України у світове господарство;

- затяжна тривалість трансформаційного періоду порівняно з рядом інших постсоціалістичних країн;

- високий рівень тіньової економіки (понад 50 % ВВП) та цілilla олігархічно-кланових структур.



### **Контрольні питання**

1. Поясніть, у чому полягає своєрідність перехідної економіки?
2. Обґрунтуйте основні соціально-економічні проблеми еволюції країн, що розвиваються.
3. Розкрийте поняття "змішана економіка". Що визначає соціальну орієнтацію змішаної економіки?
4. Які соціально-економічні наслідки роздержавлення і приватизації власності в Україні?
5. Які основні суперечності перехідної економіки України?

## **11. СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ І ЙОГО ФОРМИ**

1. Сутність і види економічного відтворення.
2. Суспільний продукт. Методи обчислення суспільного продукту.
3. Сучасні форми суспільного продукту.
4. Національне багатство і його відтворення.

### **1. Сутність і види економічного відтворення**

Будь-який процес виробництва незалежно від його суспільної форми має бути безперервним, тобто повинен періодично проходити одні й ті самі стадії. Так само, як суспільство не може перестати споживати, не може воно і перестати виробляти. *Тому всякий процес суспільного виробництва, що розглядається в постійному зв'язку і безперервному потоці свого відновлення, в той же час є процесом відтворення.* Безперервне виробництво матеріальних благ і послуг є об'єктивною основою існування людського суспільства.

Основою суспільного відтворення є відтворення на окремих підприємствах і домогосподарствах, або одиничне (індивідуальне відтворення). Відтворення на окремому підприємстві є вихідною і необхідною ланкою всього суспільного відтворення.

Суспільне економічне відтворення не є простою сумою одиничних процесів відтворення окремих підприємств. Доведено, що в суспільному відтворенні з'являються нові якісні елементи, які відсутні на рівні первинних підприємств.

Так, вищим інтересом підприємства є максимізація прибутку, а суспільного виробництва – максимізація добробуту населення. Підприємство орієнтується на ринковий попит, а суспільне виробництво – на сукупний попит тощо.

Суспільно економічне відтворення засноване на органічній

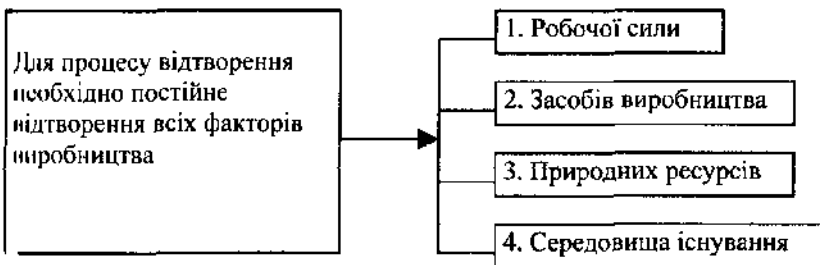
єдності всіх частин, що його утворюють:

- виробництва, розподілу, обміну, споживання;
- домогосподарств, підприємств, галузей, економічних регіонів і усього виробництва;
- продуктивних сил, складових його частин і економічних відносин;
- суспільного виробництва і суспільного споживання.

В усій системі відтворювальних зв'язків визначальним є виробництво, бо саме воно створює все необхідне для життя і щастя людей. Розподілено, обмінено і спожито може бути тільки те, що вироблено.

Економічне відтворення суспільства включає в себе такі найважливіші моменти:

- відтворення суспільного продукту та його конкретних форм;
- відтворення людського ресурсу як особистісного фактора виробництва та його зайнятості;
- відтворення основного і оборотного капіталу суспільства, тобто засобів виробництва, як необхідних умов суспільного процесу відтворення;
- відтворення національного багатства;
- відтворення споживання;
- відтворення економічних відносин.



Засоби виробництва і людський фактор у своїй єдності – продуктивні сили суспільства. Тому політична економія досліджує також і відтворення продуктивних сил як матеріальної бази всієї економічної системи суспільства.

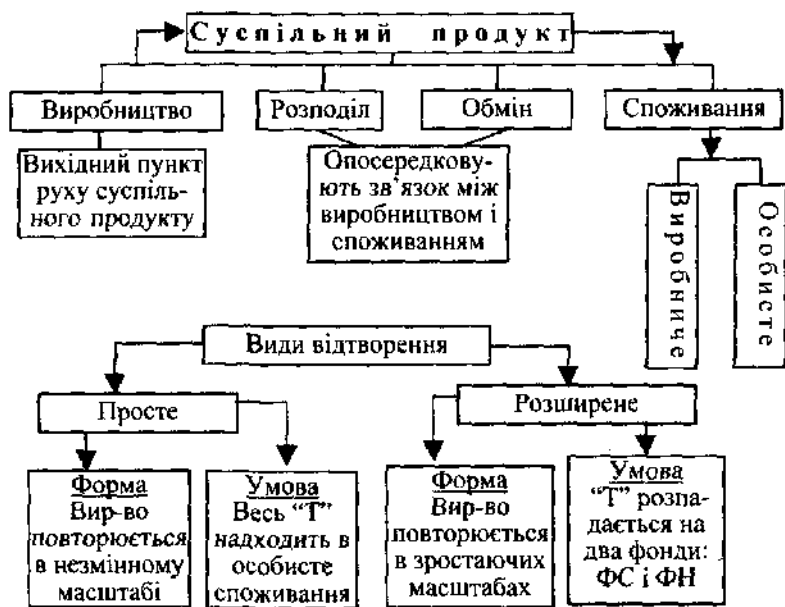
У складі економічних відносин відтворюються різноманітні форми власності, і перш за все панівна, їх взаємозв'язок і напрями розвитку. Вивчаються відносини розподілу, товарно-грошові відносини, господарський механізм.

Розрізняють **просте і розширене відтворення економічної**

системи.

*Просте відтворення* – це відновлення процесу суспільного виробництва з року в рік у незмінних масштабах. Просте відтворення передбачає, що прибуток та інші доходи не використовуються на заощадження та інвестиції, тобто на розширення виробництва товарів і послуг, а повністю споживаються домогосподарствами. Просте суспільне відтворення було типовим для докапіталістичних економічних формацій, для традиційної економіки. У докапіталістичному суспільстві розширене відтворення здійснювалося лише в окремі періоди тривалого історичного процесу. У ці періоди процес виробництва відновлювався на традиційній технічній основі і в майже незмінних масштабах.

*Розширене відтворення економіки* – це відтворення суспільного виробництва в зростаючих розмірах. У цьому разі частина прибутку та інших доходів підприємств і домогосподарств нагромаджується та інвестується у виробництво з метою розширення межі виробничих можливостей.



Підприємці, намагаючись одержати максимум прибутку, значну

частину його капіталізують, тобто спрямовують на розширення основного і оборотного капіталу, а на цій основі – і виробництва. Проте просте відтворення продовжує існувати як елемент розширеного відтворення економіки. Так, складовою частиною розширеного відтворення суспільного виробництва є відтворення тієї кількості капіталу, людського ресурсу і продукту, яке було в наявності в попередній період.

В умовах розвинутого товарного виробництва і ринку відновлення процес відтворення передбачає реалізацію на ринку суспільного продукту. У зв'язку з цим у масштабі суспільного економічного відтворення велике значення мають такі ринкові категорії, як сукупна пропозиція, сукупний попит, суспільна рівновага та інші категорії ринкової економіки, які розглядаються не на рівні первинної ланки, а на рівні суспільної економіки.

## **2. Суспільний продукт. Методи обчислення суспільного продукту**

Суспільний продукт є результатом продуктивного функціонування всієї економіки суспільства, усіх його ланок і сторін. За системи товарного виробництва кожен продукт виступає як товар, що має певну натуральну і вартісну форму, а за взаємодії з ринком – ще й ринкову вартість.

Натуральна форма суспільного продукту дає можливість розглядати його структуру за матеріально-речовим характером. За видами матеріальних благ і послуг можна оцінити рівень суспільного поділу праці і диференціації суспільного продукту. Поділ праці веде до того, що кількість видів продукції розширюється. Сьогодні кількість видів продукції вимірюється десятками мільйонів і швидко зростає. Але за всієї різноманітності продукти, як корисні блага, діляться на дві великі групи: речі і послуги.

Для того, щоб бути благом корисним, продукт необов'язково повинен набувати форми речі, матеріального блага. Корисними є і послуги, що мають нематеріальний характер. Це послуги освіти, медицини, культури, сфери попиту тощо. Виробничі потреби задовольняються науковими, інформаційними, транспортними та іншими послугами. Зараз обсяг і якість послуг – один з важливих показників економічного і соціального прогресу.

**Особисті і виробничі послуги** – невід'ємна частина суспільного продукту. У зв'язку з цим суспільне виробництво поділяється на дві великі сфери: виробництво матеріальних благ, тобто матеріального виробництва, і виробництво послуг, тобто нематеріального виробництва.

Проте першоосновою суспільного продукту є речові блага і продукти харчування, одяг, житло, верстати, комбайни тощо.

За всієї різноманітності вироблені матеріальні продукти і послуги поділяються на два види залежно від того, які потреби людей вони задовольняють:

- на предмети споживання, що задовольняють особисті потреби людей;
- на засоби виробництва, які задовольняють виробничі потреби людей.

Відповідно, як обґрунтував К. Маркс, виробництво ділиться на два великих підрозділи:

- виробництво засобів виробництва;
- виробництво предметів споживання, включаючи споживчі послуги.

Оскільки виробництво базується на глибокому поділі праці, то при аналізі результатів виробництва варто обчислювати проміжний продукт і кінцевий продукт.

*Кінцевими продуктами є матеріальні блага і послуги, які виробляються для кінцевого використання, а не для подальшої обробки чи переробки або перепродажу.*

Більшість продуктів (сировина, матеріали, комплектуючі машин) проходять кілька виробничих циклів протягом року, перш ніж потрапляють до кінцевого споживача. У результаті окремі частини і компоненти більшості продуктів купуються і продаються декілька разів.

*Проміжні продукти* – це матеріальні блага і послуги, які використовуються для подальшої обробки, переробки чи для перепродажу.

У системі суспільного поділу праці багато підприємств (і цілі галузі) спеціалізуються на виробництві проміжних продуктів – пшениці, залізної руди, деревини, нафти, льону, металу тощо.

Іншою стороною суспільного продукту виступає його вартість. За допомогою цієї категорії ведеться облік ринкової вартості суспільного продукту, окремих галузей і сфер виробництва, а також вимірюється додана вартість. Без категорії вартості неможливо обчислити обсяги суспільного продукту.

**Методи обчислення суспільного продукту.** Суспільство як і підприємство має обчислювати результати суспільного виробництва, тобто суспільний продукт.

*Система національних рахунків – це адекватний ринковій економіці національний облік, побудований у вигляді набору рахунків і*

балансових таблиць, що розкривають результати економічної діяльності, структуру економіки, найважливіші взаємозв'язки в національному господарстві.

У системі національних рахунків обліковуються такі сфери економічної діяльності: галузі матеріального виробництва, державне управління, некомерційні підприємства обслуговування населення і домашні господарства. Розрізняють такі поняття, як економічна операція та економічний агент.

**Економічний агент** – це будь-який господарський суб'єкт економіки, включаючи домашні господарства і некомерційні підприємства.

Під час обліку використовується грошовий вираз ринкової вартості благ, що переміщуються, для забезпечення бази порівняння. Сам облік здійснюється у вигляді подвійного запису, прийнятого в бухгалтерському обліку. Спрощено можна уявити розрахунок національних рахунків як бухгалтерію гігантського підприємства, яким є економіка країни, а шляхами в ньому виступають певні сектори економіки.

Одиницею обліку при складанні національних рахунків є економічна операція. Вона реєструється, як правило, в момент її оплати.

За системи національних рахунків подвійний рахунок виключається, що є ключовим аспектом цього методу обліку результатів суспільного виробництва. Статистика, розраховуючи кінцевий продукт як потік доходів, враховує у ньому тільки те, що називається доданою вартістю.

**Додану вартість** можна визначити двоюко:

- **за статистикою** – це різниця між продажем підприємств та придбанням матеріалів і послуг у інших підприємств;
- **як економічна категорія** – це вартість, яка додана до вартості спожитих у процесі виробництва предметів праці, тобто оборотного капіталу (не враховуючи заробітну плату).

За методом доданої вартості, щоб уникнути подвійного рахунку, потрібно враховувати в національному продукті тільки кінцеві товари і не враховувати проміжні продукти, які йдуть на створення кінцевих товарів. Розраховуючи додану вартість на кожній стадії і пам'ятаючи про необхідність віднімання витрат на проміжні товари, що купуються в інших фірм, за допомогою методу розрахунку кінцевого національного продукту, як потоку доходів, можна належно уникати подвійного рахунку і враховувати зарплату, процент, ренту і прибуток тільки один раз.

Концепція системи національних рахунків, навпаки, розглядає економіку як єдине ціле без принципового розмежування матеріального і

нематеріального виробництва. До того ж у системі національних рахунків принципове значення має система домогосподарств.

За СНР виробнича діяльність – це будь-яка законна діяльність, що приносить дохід.

### *3. Сучасні форми суспільного продукту*

Головними і вихідними показниками системи національних рахунків є валовий внутрішній продукт (ВВП) та валовий національний продукт (ВНП).

*Валовий внутрішній продукт (ВВП) є сукупною вартістю кінцевих товарів і послуг, вироблених у поточному періоді на території країни, незалежно від національної належності підприємств.* Валовий внутрішній продукт підраховується за територіальним принципом.

Існує три методи обчислення валового внутрішнього продукту:

- **за виробленою продукцією** (виробничий метод);
- **за витратами** (метод кінцевого використання);
- **за доходами** (розподільний метод).

Під час розрахунку ВВП **виробничим методом** підсумовується додана вартість, створена всіма галузями економіки. Для цього за кожною галуззю економіки спочатку розраховується валовий випуск, якій потім зменшується на величину проміжного споживання. Отриманий результат характеризує сукупну вартість кінцевої продукції, або доданої вартості, створеної в галузях економіки.

Під час розрахунку ВВП **за витратами** підсумовуються витрати всіх економічних агентів, які використовують ВВП: домогосподарств, фірм, держави та іноземців, які експортують товари з даної країни. У підсумку отримуємо сукупну вартість усіх товарів і послуг, спожитих суспільством.

У процесі розрахунку ВВП **за доходами** підсумовуються всі види факторних доходів (заробітна плата, прибуток, процент, рента), а також амортизаційні відрахування.

## ДВА МЕТОДИ ДО ОБЧИСЛЕННЯ ВВП

За витратами	За доходами
Споживання домашніх господарств (С)	Заробітна плата
Валові приватні внутрішні інвестиції (І)	Процент, рента та інші майнові доходи
Видатки держави (Д)	Непрямі податки
Чистий експорт (Х)	Амортизація
	Прибутки

За першим підходом валовий внутрішній продукт дорівнює сумі споживання домашніх господарств С, валових приватних інвестицій І, видатків держави Д і чистого експорту Х, тобто,  $ВВП = С + І + Д + Х$ .

За другим підходом ВВП обчислюється як сума виплаченої в економіці заробітної плати, процента, ренти та інших майнових доходів, непрямих податків на бізнес, амортизації та прибутків. Кожен з підходів дає абсолютно однаковий результат. Для підприємств доходи домогосподарств є витратами виробництва.

Обчислення ВВП ускладнюється інфляцією (зростанням цін), яка властива всім країнам з ринковою економікою. У зв'язку з цим розрізняють поняття номінального і реального ВВП.

**Номінальний ВВП** – це обсяг виробництва, обчислений за діючими, фактичними цінами. В умовах інфляції він завищує результати економіки і потребує коригування.

**Реальний ВВП** – це обсяг виробництва, вартість якого скоригована на величину річного зростання цін.

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Індекс цін}} \cdot 100\%$$

З реальним ВВП пов'язані такі поняття, як інфлювання й дефлювання, тобто приведення показників ВВП за різні роки до єдиної цінової бази, що дає можливість визначити його реальну динаміку.

**Інфлювання** – це збільшення показників ВВП для років, що передують року, прийнятому за базу.



Дефлявання – це зменшення показників ВВП для років, що слідує за роком, прийнятим за базовий (якщо ціни в ці роки зростали), тому що показники номінального ВВП завищують реальний обсяг продукції цих років.

Для порівняння номінального і реального ВВП використовується дефлятор ВВП, величина якого розраховується за формулою

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{\text{Реальний ВВП}}{\text{Номінальний ВВП}} \cdot 100\%$$

Близьким до ВВП за змістом є показник валового національного продукту. *Валовий національний продукт характеризує сукупну вартість кінцевих товарів і послуг, створених за певний період вітчизняними підприємствами в країні і за її межами.* Валовий національний продукт підраховується за національним принципом. ВНП обчислюється як валовий внутрішній продукт і відрізняється від нього на величину, яка дорівнює сальдо розрахунків із зарубіжними країнами. У закритій економіці за відсутності зовнішніх потоків товарів і капіталів ВНП і ВВП рівні. Але в дійсності певна частина створених у країні факторних доходів (від капіталу, робочої сили і землі) може бути власністю іноземців, тому в складі ВНП такі доходи не враховуються, але вони включаються у ВВП. Доходи, отримані громадянами даної країни за кордоном, враховуються у ВНП, але не входять у обсяг ВВП.

Відмінності між ВВП і ВНП незначні. Але в країнах, що розвиваються, ВВП, як правило, більший від ВНП, оскільки цим країнам доводиться сплачувати великі проценти за зовнішні позички, а для розвинутих країн, навпаки, ВНП, як правило, більший від ВВП.

Обчислення обсягів ВВП і ВНП не лише полегшує міжнародне зіставлення темпів і рівнів економічного розвитку різних країн, але й дає змогу поглибити макроекономічний аналіз.

У системі національних рахунків існує також низка інших взаємопов'язаних макроекономічних показників, які можуть бути розраховані на основі ВВП (а також ВНП).

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) – це ВВП, зменшений на величину амортизаційних відрахувань:

$$\text{ЧВП} = \text{ВВП} - \text{Амортизаційні відрахування.}$$

Національний дохід (НД) можна отримати, якщо ЧВП зменшити на величину непрямих податків на бізнес (податок на додану вартість, акцизи, мито, ліцензійні платежі та ін.):

$$\text{НД} = \text{ЧВП} - \text{Непрямі податки на бізнес;}$$

або НД = ВВП – Амортизаційні відрахування – Непрямі податки на бізнес.

*Національний дохід* – це сукупний дохід в економіці, який отримують власники факторів виробництва: праці, капіталу, землі, підприємницького хисту. *Національний дохід* – це чистий внутрішній продукт, зменшений на величину податків на бізнес.

Кількісно ЧВП і НД дуже близькі між собою.

Національний дохід є дуже важливим показником результативності суспільного виробництва, національної економіки. Виробництво національного доходу на душу населення найбільш оптимально визначає рівень добробуту населення.

В економічній літературі зазначено, що національний дохід – це повостворена вартість, яка створюється тільки у сфері матеріального виробництва (промисловості, сільському господарстві, будівництві, на транспорті, у торгівлі і громадському харчуванні (частково), у сфері зв'язку (частково)). Це звужений підхід до національного доходу, який не враховує внесок працівників сфери нематеріального виробництва.

Нині вже загально визнано, що частину національного доходу створюють працівники сфери послуг. В економічно розвинутих країнах більше половини працюючих зайнято у сфері послуг, тому в них основну частину доходів заробляють шляхом надання послуг. У нашій країні вирішальна роль у виробництві національного доходу відіграє за матеріальним виробництвом. Головним напрямом розвитку останнього є перехід від екстенсивного до інтенсивного типу виробництва.

На основі національного доходу визначають *особисті доходи* (ОД). Якщо від суми національного доходу відняти внески (податки) на соціальне страхування, податок на доходи підприємств, а також прибуток, що використовується для розширення виробництва (нерозподілений прибуток підприємств), і додати трансфертні платежі, які включають виплати соціального страхування по старості, від нещасних випадків, допомогу і виплати по безробіттю, різноманітні виплати неімущим і непрацездатним тощо (трансфертні виплати – виплати, які не пов'язані з трудовою діяльністю, тобто не зароблені, а одержані), то отримуємо суму особистого доходу.

*Особистий дохід* – це одержаний дохід, а *національний дохід* – це зароблений дохід.

Нарешті, якщо від суми всього особистого доходу відняти всі індивідуальні податки, то одержимо *дохід в особистому розпорядженні* домогосподарств – кінцевий показник системи націо-

нального рахівництва. Він використовується на споживання та заощадження.

Кожна людина зацікавлена у зростанні національного доходу, тому що від його рівня залежать процеси розширеного відтворення, нагромадження (розширення суспільного виробництва), рівень добробуту населення, економічної могутності країни.

#### **4. Національне багатство і його відтворення**

**Багатство** – загальна економічна система, що властива всім економічним системам. Воно є необхідною умовою підтримання та розширення суспільного виробництва і споживання на основі створення необхідних для цього запасів – засобів і предметів праці та споживання, а також трудових навичок у розвитку особистого фактора виробництва.

**Національне багатство** – це сукупність всіх благ, що знаходяться у розпорядженні суспільства, країни.

*Національне багатство складається з двох частин:*

- *матеріальна* – створені людиною матеріальні фонди, що поділяються на основні (засоби праці) та оборотні (предмети праці); основні фонди, що функціонують у соціальній сфері; природні ресурси;
- *нематеріальна* – духовні цінності, що знаходяться в розпорядженні суспільства.

Національне багатство безпосередньо пов'язане з виробництвом національного продукту і його відтворенням. Воно зростає і збільшується, насамперед, за рахунок національного продукту, який відтворюється на розширеній основі.

Сучасна економічна теорія все частіше критикує тезу про матеріальний зміст багатства і висловлюється за його уточнення і доповнення новими елементами. Це пов'язане з тим, що в наш час у розвинутих країнах відбувається посилення гуманістичних тенденцій у теорії і практиці господарювання. Розвиток суспільства розглядається в єдності матеріальних, духовних, етнічних і культурних цінностей.

Якщо раніше розвиток країни визначався ступенем нарощування матеріально-речових обсягів виробництва, то на сучасному етапі вирішальне значення мають ефективні якісні перетворення і структурні зрушення в економіці. Можливість цих зрушень визначається в значно більшій мірі, ніж раніше, станом нематеріальних форм багатства і сфер, які забезпечують розвиток людини. Тому особливої актуальності в сучасних умовах набувають дослідження, формування і розвиток нематеріальних форм багатства, пов'язаних з людиною.

*Нематеріальне багатство суспільства* – це ті його елементи,

що перш за все визначають якість робочої сили – науково-технічний, освітній, культурний потенціал.

Таким чином, у широкому розумінні національне багатство включає в себе як матеріальне, так і нематеріальне багатство країни.

Основними елементами матеріальної форми національного багатства насамперед є:

- виробничий капітал, у структурі якого виділяють основний і оборотний капітал; основний капітал сфери нематеріального виробництва (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні об'єкти, житлові будинки);

- резерви капітальних благ (законсервовані запаси основного капіталу);

- майно домашніх господарств (індивідуальне житло, засоби праці і предмети тривалого використання – автомобілі, меблі, побутова техніка тощо),

- запаси і резерви споживчих благ.

До складу національного багатства відносять і природні ресурси країни, котрі залучені до господарського обороту (земля, надра, вода, ліси, атмосфера, клімат). Корисні копалини, які лише розвідані, а тим більше потенційні, до складу національного багатства не входять.

Розрізняють *відтворені і невідтворені природні ресурси*.

Так, існують природні ресурси, які не створені працею (наприклад ліс), але можуть бути відтворені. У той самий час деякі види природних ресурсів (природні копалини) у своїй основній частині не відтворені.

Основними елементами нематеріальної форми національного багатства є духовні і культурні цінності (нагромаджений виробничий досвід, освітній потенціал нації, досягнення науково-технічної думки, інформаційні ресурси, інтелектуальний рівень та ін.).

Якщо країна втрачає своє інтелектуальне багатство внаслідок еміграції провідних учених і спеціалістів, як це нині спостерігається і в Україні, і в інших країнах СНД, вона безповоротно втрачає певну частину ВВП, а отже, і можливості в нагромадженні більшого національного багатства. Те саме спостерігатиметься і при зниженні інтелектуального рівня нації, а саме: у разі погіршанні якості навчання, скорочення асигнувань на науку та освіту тощо.

Національне багатство включає також ті елементи, які перебувають у інших країнах, але належать уряду, організаціям та окремим особам.

Масштаби, структура та якісний рівень національного багатства

не залишаються незмінними. У процесі відтворення воно не тільки постійно зростає, а й безперервно оновлюється. Тому для нарощування національного багатства великого значення набуває раціональне використання виробничого потенціалу, від якого залежать темпи зростання валового внутрішнього продукту і відповідно добробуту нації, фізичний і духовний стан людини.

Важливу роль у зростанні національного багатства відіграють природні ресурси. Знищення природних багатств України призводить до втрати їх значної частини, якою вже ніколи не скористаються прийдешні покоління.

Величина національного багатства, як правило, зростає в нормальних мирних умовах і зменшується під час війни, смут, потрясінь. Статистика національного багатства потребує його спеціального аналізу – обсягу, структури, динамки національного багатства. Але, на жаль, статистичні щорічники не дають поки що належної інформації.

### *Контрольні питання*

- 1. Які існують форми сукупного продукту?*
- 2. Розкрийте відмінності між валовим внутрішнім продуктом і валовим національним продуктом.*
- 3. Визначіть показники чистого внутрішнього продукту і національного доходу.*
- 4. У чому суть відтворення? Охарактеризуйте його види.*
- 5. Яке відтворення характерне нині для економіки країни: просте, розширене чи звужене? Обґрунтуйте свою позицію.*
- 6. За яких умов забезпечується рівноважний обсяг національного виробництва?*

## **12. РОЗПОДІЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ДОХОДУ. СПОЖИВАННЯ, ЗАОЩАДЖЕННЯ І ДОБРОБУТ ЛЮДИНИ**

1. Сутність, місце та роль розподілу в процесі відтворення.
2. Розподіл національного доходу і об'єктивні основи формування доходів населення.
3. Заробітна плата – основна форма доходів населення.
4. Перерозподіл національного доходу і споживання.
5. Споживання, національний дохід і заощадження.

## 1. Сутність, місце та роль розподілу в процесі відтворення

Для розуміння національного доходу велике значення мають процеси його виробництва, розподілу, перерозподілу і кінцевого споживання.



### Об'єкти розподілу

Виробництво національного доходу відбувається в галузях матеріального виробництва і у сфері послуг. Розміри національного доходу зростають за рахунок чисельності зайнятих та продуктивності праці. Фактори зростання національного доходу поділяють на два види: екстенсивний (за рахунок збільшення ресурсів) та інтенсивний (за рахунок більш раціонального, якісного використання існуючих факторів).

В економічній літературі розподільні відносини розглядаються в основному через призму розподілу національного доходу. Розрізняють розподіл факторів виробництва та розподіл доходів і продуктів, які між собою органічно взаємопов'язані та взаємозалежні.

*Суб'єктами розподілу* є домогосподарство, фізична особа, підприємство чи держава.

*Об'єктами розподілу* можуть бути земля чи інші природні ресурси, капітал, дохід, технологія, інформація тощо.

У рамках національної економіки об'єкти розподілу – це національне багатство, валовий національний продукт, національний дохід тощо. До інфраструктури розподілу належить система оплати праці, грошово-кредитна система, система формування та використання бюджету держави, фінансова система підприємств та організацій тощо.

### Розподіл у відтворенні виконує потрійну роль:

- по-перше, є умовою виробництва;
- по-друге, виступає результатом виробництва;
- по-третє, визначає характер і кількісний рівень споживання.

Характер розподілу (наприклад, поділ національного доходу на споживання та нагромадження) визначає здатність суспільства до економічного зростання в перспективі. У процесі розподілу визначається частка кожного економічного фактора виробництва в створеному сукупному суспільному продукті, валовому національному продукті чи національному доході. Розподілу доходів передує розподіл

факторів виробництва. Залежно від форм власності на фактори виробництва визначається характер розподілу доходів. Так, монопольна власність на фінансовий капітал веде до збільшення частки доходу у формі процента.

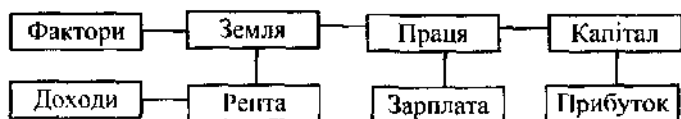
Розподіл є ланкою взаємозв'язку між виробництвом і споживанням.

## 2. Розподіл національного доходу і об'єктивні основи формування доходів населення

Розрізняють функціонально-факторний та індивідуальний розподіл національного доходу.

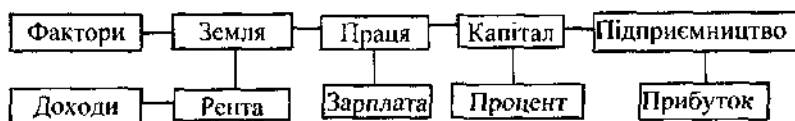
**Функціонально-факторний розподіл** означає розподіл національного доходу залежно від ролі кожного фактора у створенні продукту (праці, землі, капіталу та підприємництва). Відповідно до означених факторів національний дохід розподіляється на заробітну плату, ренту, процент і прибуток. Залежно від розвитку економіки вдосконалюється й теорія співвідносності між доходами та факторами. Трифакторна модель (земля, праця та капітал) епохи вільної конкуренції визначила розподіл національного доходу на ренту, заробітну плату та прибуток.

### Трифакторна модель розподілу національного доходу



З розвитком ринкової економіки, коли поступово здійснилось відокремлення функції власності на капітал від функції управління ним, на зміну трифакторній моделі економіки прийшла ера чотирифакторної моделі економіки.

### Чотирифакторна модель розподілу національного доходу



Після Другої світової війни відчутно проявилось одержавлення економіки та розподілу національного доходу. Держава почала активно впливати на весь відтворювальний процес економіки. Роль держави перетворилась у фактор виробництва.

Сучасну економіку можна уявити як п'ятифакторну модель. Держава все більше бере на себе функції регулювання економіки: соціальний захист населення, структурні зміни, забезпечення збалансованого розвитку, вирішення екологічних проблем та ін.

На характер розподілу факторів виробництва впливають три групи чинників:

- закони, що регулюють розвиток продуктивних сил;
- економічні закони функціонування ринку;
- економічна роль держави.

Оптимальність розподілу та використання факторів виробництва залежить від органічного поєднання дії означених трьох чинників.

На сучасному етапі розвитку економіки до факторів розподілу економісти відносять **інформацію та державу**, що радикально впливають на розподіл та перерозподіл національного доходу. Аналіз функціонально-факторного розподілу дозволяє виявити частки доходу, що отримують фактори в результаті їх участі в економічній діяльності.

Аналіз *індивідуального розподілу* засвідчує джерела особистих доходів та їх порівняльні величини. До джерел індивідуальних доходів слід віднести:

- чисту заробітну плату (номінальну заробітну плату за вирахуванням податків і соціальних внесків);
- доходи від індивідуальної трудової діяльності; соціальні виплати громадянам;
- проценти, дивіденди та орендну плату (за землю);
- різного роду допомоги тощо;
- поточне страхування відшкодування збитків.

Залежно від доступу до цих джерел кожен індивід отримує відповідну частку доходу, тим самим породжується нерівність у розподілі доходів.

Доходи населення є визначальною складовою розподілу національного доходу. Економічна теорія пояснює розподіл доходів як результат попиту на продуктивні послуги та їх пропозицію. Попит на працю як основне джерело доходів населення та пропозиції праці впливають на величину доходів у вигляді заробітної плати. Величина заробітної плати залежить від вартості робочої сили.



В економічній теорії висуваються різні концепції стосовно суперечностей у розподілі доходів. Марксизм пояснює його теорією трудової вартості, де заробітна плата не є відображенням вартості робочої сили; маржиналізм – теорією граничної продуктивності факторів виробництва; неокласичний напрям – індивідуальними здібностями та грою ринкових сил. Кожна з точок зору характеризує відповідний бік розподілу доходів населення.

Доходи населення чи господарств формуються за рахунок надання послуг робочою силою, індивідуальної трудової діяльності, власності, соціальних трансфертних платежів тощо.

Граничною нижньою межею величини доходів населення є прожитковий мінімум – це вартісна величина необхідних для підтримання фізіологічної життєдіяльності людини засобів існування.

Якщо індивідуальні доходи нижче цієї межі, то настає скорочення населення в країні. Крім того, в суспільстві є частина непрацездатного населення, яке вимагає матеріальної підтримки. Держава здійснює перерозподіл національного доходу через систему соціальних виплат. Перерозподіл доходів є однією з функцій уряду.

Розподіл національного доходу веде до визначення частки всіх учасників його виробництва: заробітної плати, прибутку, процента, ренти, дивіденду та ін. Ці доходи називаються *первинними* або *основними*. Водночас їх можна назвати *факторними*, оскільки кожен з них пов'язаний з певним фактором виробництва. У привласненні тієї чи іншої специфічної форми доходу і відбувається економічна реалізація власності на даний фактор виробництва.

У результаті розподілу національного доходу утворюються доходи безпосередніх учасників сфери виробництва.

Перерозподіл національного доходу здійснюється через механізм ціноутворення, державний бюджет, податкову систему, внески до різноманітних фондів та ін. На основі перерозподілу національного доходу формуються вторинні доходи. Основними формами таких доходів є виплата пенсій, стипендій, допомога багатодітним сім'ям тощо. Перерозподіл національного доходу здійснюється офіційними та неофіційними каналами.

### **3. Заробітна плата – основні форми доходів населення**

**Заробітна плата** є трудовим доходом, тобто доходом, одержаним робітником від праці. Трудові доходи є основним джерелом доходів для величезної більшості людей. Заробітна плата та інші різновиди заробітку становлять сьогодні в розвинутих країнах до 80%

національного доходу.

Сучасна неокласична політична економія свідчить, що заробітна плата, або ставка заробітної плати, – це ціна, яку платять за використання праці. Положення цієї теорії ґрунтуються на теорії граничної продуктивності, яка вперше була викладена американським економістом Дж. Б. Кларком.

Протилежною неокласичній є марксистська теорія заробітної плати за капіталістичної ринкової системи. К. Маркс розглядав заробітну плату в органічній єдності з вартістю товару робоча сила. “...Вартість робочої сили – це вартість життєвих засобів, необхідних для підтримання життя її власника... . Сума життєвих засобів, – писав К. Маркс, – повинна бути достатньою для того, щоб підтримати трудящого індивіда як такого в стані нормальної життєдіяльності. У життєві блага, що необхідні для нормальної життєдіяльності трудящого індивіда, К. Маркс включав:

- ✓ блага, необхідні для задоволення природних потреб – їжа, одяг, житло, паливо тощо;

- ✓ блага, необхідні для утримання дітей робітника та відновлення робочої сили;

- ✓ витрати на навчання, підготовку, виховання, необхідні для того, щоб людина набула підготовки і навичок у певній галузі праці, стала розвиненою і специфічною робочою силою.

На противагу іншим товарам вартість робочої сили включає історичний і моральний елемент. На вартість робочої сили впливають також умови праці, і перш за все ті, які небезпечні для життя носія робочої сили або є важкими для її здійснення. Посилена затрата праці передбачає посилене заміщення.

На відміну від класиків політичної економії К. Маркс вважав, що заробітна плата “...є перетвореною формою вартості, або ціни, робочої сили”. У свою чергу, у вартості робочої сили представлена така кількість уречевленої суспільної праці, яка містить частину, наприклад половину, дня суспільної середньої праці. Інша частина виступає як неоплачена і у вигляді додаткової вартості *m* присвоюється капіталістом. Отже, доводилось, що робітник більше половини свого робочого дня використовує на виробництво додаткової вартості, яку різні особи під різними приводами розподіляють між собою. Ця теорія є протилежною неокласичній теорії, за якою:

- заробітна плата є винагородою виключно за працю;

- заробітна плата має дорівнювати граничному продукту виробника.

З цього випливає, що робітник одержує за свою працю весь її продукт.

Недолік теорії Маркса полягає у тому, що в ній заробітна плата не пов'язується з результатами праці трудяшого.

*Заробітна плата* – це ціна, що виплачується за використання праці. Вона як економічна категорія розвинутих товарно-ринкових відносин виражає вартість товару робоча сила і оплату за працю, за витрати й результати її, що визнані ринком.

При цьому під результатом праці слід розуміти її граничний продукт.

Заробітна плата має дві форми: *відрядну* і *почасову*. У свою чергу кожна з них має відповідні системи. Історично і логічно першою формою заробітної плати є почасова заробітна плата. Вона може бути погодинною, поденною, шотижневою, щомісячною. Отже, за цієї форми розмір заробітку обчислюється відповідно до відпрацьованого часу.

У багатьох країнах при визначенні розмірів заробітної почасової плати визначається одиниця виміру шни праці – ціна години праці – погодинна ставка оплати праці.

Погодинна заробітна плата зазвичай застосовується на підприємствах, де переважає чітко регламентований технологічний режим.

В останні два–три десятиліття погодинна зарплата у багатьох країнах перетворилася у головну форму оплати праці. Вона охоплює приблизно 70% робітників обробної галузі промисловості США і Франції та до 60% промислових робітників Великобританії і Німеччини.

Особливо вигідно застосовувати погодинні ставки заробітної плати, оскільки у цьому разі робітникові оплачується не денна (або тижнева чи місячна) вартість його робочої сили, а тільки фактично відпрацьована кількість годин. Переводячи робітників на погодинну оплату праці, підприємець, таким чином, може зменшувати оплату праці відповідно кількості працюючого персоналу.

Сутність *відрядної (поштучної) заробітної плати* полягає в тому, що за нею заробіток залежить від розмірів виробітку за одиницю часу. Затрати робітника за цією формою заробітної плати вимірюються кількістю і якістю виробленої продукції. Відрядна заробітна плата використовується для підвищення інтенсивності праці, скорочення витрат на контролювання робітників, посилення конкуренції між ними.

На основі погодинної і відрядної форм заробітної плати підприємства застосовують різні, часом надто складні, *системи оплати праці*, які спрямовані на стимулювання зростання кількості та якості

вироблюваної продукції, інтенсифікацію праці.

Для сучасного ринкового господарства характерне використання різноманітних систем оплати праці.

У сучасних умовах найпоширенішими є такі системи оплати праці: тарифні, преміальні та колективні форми, які кожне підприємство використовує відповідно до конкретних обставин та модифікацій.

В останні десятиліття зарубіжні фірми для посилення мотивації працівників успішно використовують різні системи участі працівників у прибутках і створенні робітничої власності.

На початку 80-х рр. у багатьох західноєвропейських країнах одержали розповсюдження такі форми участі у власності:

- у ФРН – “створення власності робітників” шляхом відрахувань від заробітної плати, робітниче нагромадження і акціонерство персоналу;

- у Франції – участь у прибутках через формування “спеціального резерву участі” з реалізованого прибутку підприємства і соціальне акціонерство. Рахунки “соціального партнерства” можуть поповнюватися добровільними внесками підприємців (до 1/2 середньомісячного заробітку робітника);

- у Швеції – формування робітничих фондів інвестування через відрахування від заробітної плати.

В українській перехідній економіці функціонує значна кількість колективних підприємств. До них слід віднести кооперативи, які засновані на кооперативній власності, а також підприємства, засновані на спільній праці та власності, що складається з індивідуальних паїв. Члени кооперативу – співвласники колективних підприємств – не продають свою робочу силу, їх особисті доходи виникають у результаті реалізації товарів і одержання валового виторгу (доходу).

Колективна форма власності надає доходам (або оплаті праці) низку особливостей. По-перше, оплата праці – це дохід співвласника колективного підприємства, а не найманого робітника. Тому оплата праці тут скоріше є прямою грошовою винагородою за працю, а не заробітною платою. По-друге, фонд оплати праці визначається загальними зборами членів колективного підприємства і створюється за рахунок його валового доходу. Особлива увага приділяється економічному обґрунтуванню співвідношення між коштами, що спрямовуються на оплату праці і розвиток виробництва.

Розрізняють також доходи від індивідуальної трудової діяльності, яка є суспільно корисною одноосібною діяльністю громадян з

виробництва товарів та надання платних послуг (перукарі, ремісники, лікарі, викладачі, ремонтники, домогосподарки тощо), їхня грошова виручка за вирахуванням зовнішніх витрат та податків становить їх дохід.

Розрізняють номінальну і реальну заробітну плату.

**Номінальна заробітна плата** – це сума грошей, яку одержує працівник за годину, день, тиждень, місяць у касі підприємства. Включає в себе відрахування на соціальне страхування і прибутковий податок. Вона характеризує рівень заробітної плати незалежно від зміни цін на товари і послуги, тому є одним з факторів підвищення добробуту і рівня життя трудящих. На одержану номінальну заробітну плату працівник має придбати продукти харчування, одяг, взуття, заплатити за комунальні послуги та інші товари, необхідні для його існування та сім'ї. Суттєво знижують номінальну заробітну плату чисельні податки та платежі. До того ж ціни на товари та послуги не є постійними, вони, як правило, зростають. Тому розміри номінальної заробітної плати не дають реального уявлення про реальний життєвий рівень трудівника. На це вказує реальна заробітна плата.

**Реальна заробітна плата** – це та кількість товарів і послуг, яку працівник може придбати на свою номінальну заробітну плату, без відрахувань на прибутковий податок.

Виділяють такі фактори, які визначають рівень заробітної плати:

- розмір номінальної заробітної плати;
- рівень цін на товари та послуги;
- розмір сплачуваних податків.

В умовах державного регулювання розподілу національного доходу і доходів населення майже в усіх країнах законодавчо встановлюється мінімальна заробітна плата. Вона націлена на зниження бідності в країні.

**Мінімальна заробітна плата** – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг роботи).

На думку фахівців, вона мусить бути прожитковою заробітною платою, за яку некваліфіковані робітники могли б утримувати свої родини.

#### **4. Перерозподіл національного доходу і споживання**

Об'єктивними передумовами перерозподілу є зростання витрат держави, необхідність суспільних витрат (послуги освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, дитячих ясел і садків, будинків інвалідів і людей похилого віку, дитячих будинків тощо) та

нерівномірність доходів, що може призвести до економічних диспропорцій і підриву економічних стимулів.

**Нерівність доходів** – чинник, який завжди викликав інтерес у людей. Нерівність є не тільки наслідком неоднакової ефективності та продуктивності виробництва, а також результатом нерівного розподілу приватної власності на засоби виробництва, що є відображенням історичних тенденцій формування права власності в кожній країні та впливу соціальних відносин у суспільстві. Політика перерозподілу зачіпає інтереси всіх класів і соціальних верств населення і завжди супроводжується виникненням суперечностей.

Перерозподіл національного доходу в економічній теорії розглядається в межах державних фінансів. Держава відіграє вирішальну роль у перерозподілі доходів, виконуючи свою соціальну функцію. Зазначимо, що держава – це лише один учасник перерозподілу. Монополістичні фінансові корпорації, підприємницькі структури, що володіють факторами виробництва, здійснюють активний вплив на законодавчу діяльність і поведінку уряду в прийнятті рішень у бюджетній, фінансово-кредитній та податковій політиці. Співвідношення політичних сил у суспільстві також впливає на характер перерозподілу доходів.

Держава здійснює перерозподіл доходів на двох рівнях.

- Держава може втручатись у процес формування цін, впливати на економічні фактори виробництва і, таким чином, захищати інтереси економічних агентів, гарантуючи їм отримання доходів. Це стосується, в першу чергу, ренти, процента і заробітної плати. Так, політика Національного банку щодо встановлення облікової ставки, ставки рефінансування формує рівень доходів банківського капіталу, політика заморожування заробітної плати призводить до стримування доходів найманих працівників. Державна підтримка сільськогосподарських цін у більшості країн світу гарантує фермерам отримання відповідного доходу.

- Держава може втручатись у перерозподіл пізніше, стягуючи податки з суб'єктів господарювання. У цьому разі держава змінює результати індивідуального розподілу доходів між економічними факторами виробництва.

Результати перерозподілу можуть проявлятися у формі *вертикального* (між багатими та бідними за рахунок різного роду податків) та *горизонтального перерозподілу* (за рахунок трансфертів, субвенцій, витрат на охорону здоров'я та освіту, субсидій тощо).

Економічна доцільність перерозподілу забезпечується за

допомогою органічного поєднання реалізації *двох розподільних принципів: ефективності та соціальної справедливості*. Здійснюючи принцип соціальної справедливості, держава гарантує своєму громадянину достатній рівень життя, не допускає, щоб він опинився за межею бідності. З цією метою держава визначає мінімум оплати праці, якого обов'язково повинні дотримуватись роботодавці всіх форм власності. **Мінімальна заробітна плата** – це встановлена державою нижня межа оплати праці за фактично відпрацьовану повну місячну норму праці (робочого часу) найманого працівника. Такий мінімум не повинен бути нижчим за існуючий у країні прожитковий мінімум. Останній означає мінімальну суму коштів, що необхідна для забезпечення життєдіяльності людини та відновлення її працездатності. На відповідному рівні має визначатись рівень пенсій, виплат інвалідам, малозабезпеченим і громадянам, що втратили робоче місце.

Необхідно так перерозподіляти доходи, щоб досягти компромісу між рівністю та ефективністю.

#### **Інструменти перерозподілу доходів:**

- податки,
- акцизи,
- мита,
- субсидії, соціальні виплати,
- формування різного роду фондів суспільного призначення тощо.

Кінцевою метою перерозподілу є відносно вирівнювання міри споживання кожним громадянином. Диференціація розподілу суспільних фондів споживання має визначатися в основному обсягом споживання життєвих засобів, необхідних для відтворення народонаселення і робочої сили.

### **5. Споживання, національний дохід і заощадження**

Розкриття сутності споживання починається з поведінки споживачів. **Споживання домогосподарств** – це видатки на придбання товарів та послуг для задоволення потреб.

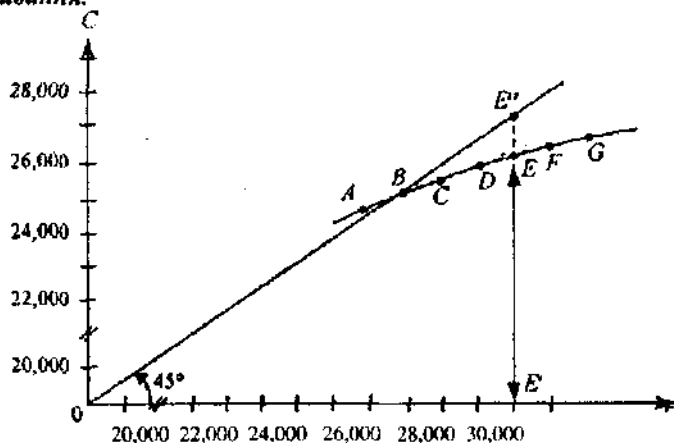
Споживання є найважливішим компонентом національного доходу, що становить від 75 до 80 % сукупних видатків.

Основними компонентами споживання є такі статті, як продовольство, житло, транспортні засоби, освіта, медичні послуги. Ці компоненти поділяються на три основних групи:

- товари тривалого користування,
- поточного користування,
- послуги.

Однією з найважливіших в економічному відтворенні є функція споживання. Вона розкриває взаємозв'язок між величиною витратів на споживання та обсягом використовуваного особистого доходу. Це поняття ґрунтується на припущенні, що існує стабільний емпіричний взаємозв'язок між споживачем і доходом.

*Зв'язок між споживанням та доходом називають функцією споживання.*



*Функція споживання*

Зміни у споживанні, які спричиняються змінами в доході, називають граничною схильністю до споживання (ГСС).

*Гранична схильність до споживання – це величина додаткового споживання, що його спричиняє одна додаткова гривня доходу.*

Схильність до споживання означає бажаний рівень споживання. Отже, ГСС – це додаткове споживання, що виникає з додаткової гривні доходу. Це визначення можна записати так:

$$\text{ГСС} = \frac{\text{Зміни у споживанні}}{\text{Зміни в доході}}$$

Розглянемо загальну спрямованість національного споживання. По-перше, споживання важливе, тому що воно є головним компонентом сукупних витратів. По-друге, те, що не споживається, – заощаджується. У системі розширеного економічного відтворення споживанню



належить надзвичайно велика роль.

Практика засвідчує, що в цілому споживачі визначають свій обсяг споживання з огляду на поточний дохід і на дохід у тривалій перспективі.

Поточний дохід характеризує тісний зв'язок споживання з поточним використанням доходу.

Дохід у тривалій перспективі слугує людям для обґрунтування своїх споживчих видатків не тільки через поточний дохід, а й через довгострокові тенденції доходу.

Заощадження – це частина доходу, що не споживається. Отже, заощадження (З)дорівнюють національному доходу (НД) мінус споживання (С):

$$З = НД - С.$$

Заощадження здійснюють домогосподарства, підприємства, організації та держава. У ринковій економіці основними об'єктами заощадження є домогосподарства і підприємства.

Економічні дослідження свідчать, що дохід є визначальним компонентом не тільки споживання, а й заощадження. Багаті заощаджують більше, ніж бідні, не тільки в абсолютних цифрах, а також як процент від доходу. Часто найбідніші витрачають більше, ніж заробляють. Тому, як правило, замість заощадження зростають борги.

**Функція заощадження** вказує на зв'язок між розміром заощадження та доходом.

**Гранична схильність до заощадження (ГСЗ)** визначається як частка кожної додаткової гривні доходу, що йде на додаткове заощадження, тобто

$$ГСЗ = \frac{\text{Зміни в заощадженні}}{\text{Зміни в національному доході}}.$$

Заощадження є вартісним показником інвестицій і нагромадження капіталу.

Отже, між заощадженнями та інвестиціями існує прямий зв'язок. Його можна розглядати на рівні корпорації і в масштабі суспільного відтворення. В останньому разі визнають національні заощадження і норму національних заощаджень.

**Національні заощадження** – це та частина національного доходу, яка не використовується на споживання, тому що має бути спрямована на нагромадження капіталу і багатства країни. Це – чисті заощадження і чисті нагромадження.

Оптимальною нормою національного заощадження є 20–25%. Між нормою національного заощадження, інвестиціями і темпами економічного зростання існує тісний взаємозв'язок. Тому кожна країна особливу увагу звертає на стимулювання схильності населення, домогосподарств, підприємств до заощадження.

### **Контрольні запитання**

- 1. Охарактеризуйте стадії руху національного доходу.*
- 2. Назвіть основні види доходів населення та джерела їх формування.*
- 3. У чому полягає сутність заробітної плати?*
- 4. У чому суть функції споживання та функції заощадження?*

## **13. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ І ЙОГО ЧИННИКИ**

1. Економічне зростання: суть, типи, фактори, значення.
2. Теорії і моделі економічного зростання.
3. Циклічність економічного розвитку.

### **1. Економічне зростання: суть, типи, фактори, значення**

Економічне зростання є надзвичайно складним явищем. Відомий американський історик економічної думки Б. Селігмен зазначав, що задовільна теорія економічного зростання повинна враховувати природні ресурси, політичні інститути, законодавство, а також багато психологічних і соціальних факторів. Розробка такої всеохоплюючої теорії, на думку вченого, – майже нездійсненне завдання. Відомі економісти, автори теорій економічного зростання, ясна річ, не претендували на створення всеохоплюючої та універсальної теорії, не робили спроб “обійняти неосяжне”. Тому кожна теорія або модель мають відповідні припущення та абстракції, які дозволяють виділити і вивчити найбільш суттєві фактори економічного зростання.

У теоретичному і практичному аспектах поняття “**економічне зростання**” тісно пов'язане з терміном “розширене відтворення”, але за своїм змістом – це не тотожні економічні категорії. Так, розширене відтворення охоплює процеси як на макрорівні (національна, світова економіка), так і на мікрорівні (галузь, підприємство). **Економічне зростання** характеризує стратегічні цілі руху економіки в основному на макрорівні (національному чи світовому). На перший план висувається проблема кількісного та якісного розвитку

національної економіки. Сам механізм економічного зростання, як правило, у західній економічній літературі розглядається незалежно від існуючих соціально-економічних відносин у тій чи іншій країні (економічній системі).

Сутність поняття *“економічне зростання”* можна визначити як *кількісне збільшення та якісне вдосконалення за відповідний період результатів виробництва (товарів, послуг) та його основних факторів*. У західній літературі під цим терміном прийнято розуміти збільшення обсягів товарів і послуг, створених за даний період.

Головною метою економічного зростання є збільшення обсягів економічних благ, що сприяє поліпшенню життя населення, створенню стабільної сприятливої соціально-політичної ситуації в країні, підвищенню її міжнародного авторитету. Термін “зростання” є близьким до поняття “розвиток”, але останнє ширше за змістом. *Економічний розвиток – це процес переходу країни від одного етапу економіки до іншого, більш досконалого, тобто якісно нового на основі відповідних структурних та інституціональних зрушень*. Комплексно це виявляється в якісному вдосконаленні всієї економічної системи.

Виокремлюють два основних типи економічного зростання: екстенсивний та інтенсивний.

*Екстенсивний тип економічного зростання* забезпечується за рахунок кількісного збільшення обсягів функціонуючих факторів виробництва і практично за збереження незмінними їх попередніх техніко-технологічних параметрів.

*Інтенсивний тип економічного зростання* характеризується розширенням виробництва на основі якісного поліпшення всіх факторів, тобто раціонального використання всього виробничого потенціалу.

Як відхилення від закономірного процесу економічного розвитку в окремі періоди для ряду країн може мати (і має) місце регресивний тип зростання, для якого характерне тривале зниження обсягів суспільного виробництва. Таке явище спостерігалось протягом 90-х рр. у всіх країнах СНД, зокрема в Україні, що в літературі отримало назву трансформаційного спаду.

Щодо основних типів економічного зростання, то на практиці вони не існують в абсолютних формах. У реальному житті вони проявляються або як переважно екстенсивний, або інтенсивний тип економічного зростання.

Нині в розвинутих країнах переважає інтенсивний шлях економічного розвитку. Чим раціональніше функціонує процес відтворення, тим вище ефективність суспільного виробництва. Ефективність вимірюється динамікою таких макроекономічних вартісних показників як ВВП, ВВП, НД до загальних витрат, тобто ефективність суспільного виробництва на рівні країни – це співвідношення:

Результати виробництва .  
Сукупні витрати

Воно засвідчує, з якими витратами отримано той чи інший обсяг відповідного макроекономічного показника.

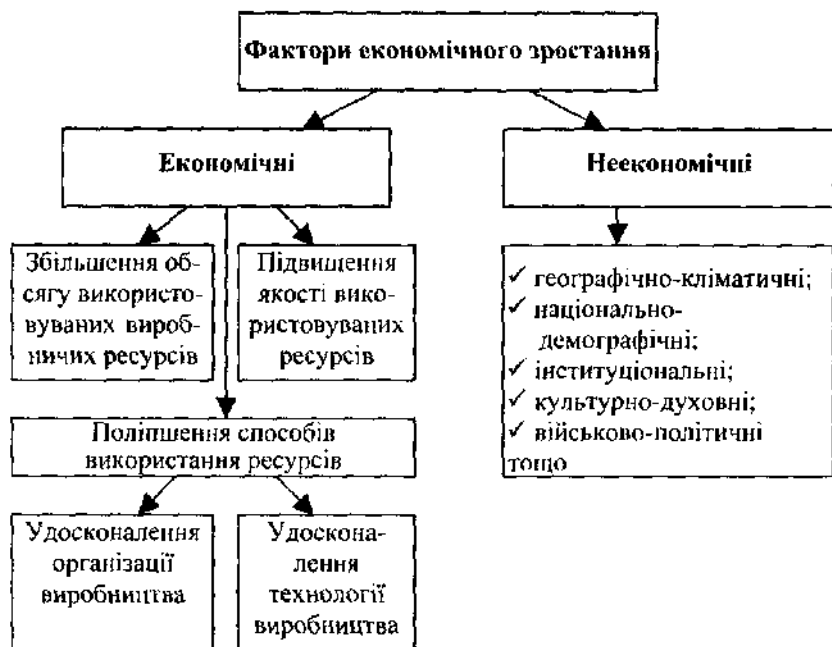
**Рушійні сили економічного зростання (прогресу).** Суспільне виробництво перебуває в постійному русі, але він відбувається не просто по замкненому колу, а по висхідній лінії, хоча й не завжди рівномірно.

Джерелом економічного прогресу, як і кожного іншого динамічного піднесення, є **суперечності**. Тобто економічний розвиток має діалектичний характер, тому відсутність внутрішніх суперечностей рівнозначна призупиненню розвитку явища чи процесу, припиненню самого життя. Адже насправді існувати – це значить перебувати в процесі руху. У такому аспекті рух становить єдність внутрішніх суперечностей. Співіснування двох взаємно суперечливих сторін, їх боротьба є сутністю діалектичного розвитку. Відтворюваність тотожності сторін діалектичних суперечностей робить будь-яку систему чи процес саморушійним організмом.

*Загальною основою і рушійною силою розвитку виробництва є його суперечлива взаємодія зі споживанням.*

Політико-економічний аналіз змісту рушійних сил економічного зростання (прогресу) передбачає врахування не лише дії базисних економічних категорій (внутрішніх суперечностей, потреб, інтересів тощо), але й функціонування надбудови держави, політичних, ідеологічних, правових, культурно-духовних та інших відносин і відповідних інституцій: політичних партій (рухів), релігійних концепцій тощо. Таким чином, економічне зростання виступає завжди як результат дії економічних і неекономічних факторів. До останніх належать географічно-кліматичні, національно-демографічні, військово-політичні, культурні, інституціональні тощо. Вплив кожного з факторів може бути різним (як позитивним, так і негативним), але не правомірно абстрагуватись від них, а тим більше від їх сукупності.

У загальному вигляді структуру названих факторів можна проілюструвати за допомогою схеми.



Загальні риси економічного зростання, які притаманні різним періодам (етапам) розвитку суспільства, завжди виступають у конкретних історичних формах, що відповідають якісним характеристикам факторів і результатам виробництва на даному конкретному історичному відрізку часу.

На сучасному етапі перед кожною країною постає необхідність розв'язання таких проблем економічного зростання:

- визначення тенденцій і ресурсів (факторів) зростання;
- забезпечення усталеності економічного зростання в довгостроковій перспективі;
- вимірювання конкретної результативності дії факторів економічного розвитку;
- визначення темпів і строків для встановлення найпрогресивнішої структури народного господарства;
- окреслення соціально-економічних наслідків для країни з вибором тієї чи іншої моделі технологічного розвитку.

**Нагромадження та його норма.** Визначальну роль в обумовленості (детермінації) як типів, так і темпів економічного зростання відіграє процес нагромадження капіталу, під час якого відбуваються суттєві зміни в структурі капіталу, пов'язані з науково-технічним прогресом.

*Норма нагромадження (процент) характеризує відношення частки чистого доходу (прибутку), яку господарюючий суб'єкт (підприсмець, фермер, держава) спрямовує на розвиток виробництва або будь-якої власної справи, до загальної суми отриманого ним прибутку (доходу).* На макроекономічному рівні норма нагромадження – це відношення фонду чистого нагромадження (тобто інвестицій, що йдуть на розширення виробництва) до загального обсягу національного доходу, створеного за відповідний період.

Марксистська політекономія розглядає нагромадження як перетворення частки додаткової вартості в капітал, тобто як процес капіталізації додаткової вартості. За К. Марксом, норма нагромадження – це відношення фонду нагромадження до національного доходу (процент).

**Інвестиції та їх ефективність.** Процес нагромадження капіталу органічно пов'язаний з процесами заощадження та інвестування. Останні здійснюються як юридичними, так і фізичними особами з різних причин, незалежних одна від одної.

Заощадження роблять окремі особи, домашні господарства (сім'ї) з різними намірами: бажання зібрати певну суму для майбутніх витрат (купити будинок, автомобіль та ін.); прагнення забезпечити певний статок для дітей; жадання влади, яка дає велике багатство; заощадження “на чорний день” тощо. Але якими б не були мотиви різних осіб, що спонукають їх здійснювати заощадження, часто вони, як зазначає П. Самуельсон, мало пов'язані з можливостями інвестування, тобто “чистим капіталоутворенням”.

*Інвестиції – це сукупність витрат, що реалізуються у формі довгострокових вкладень капіталу в різні галузі та сфери економіки. Головною метою інвестування є одержання в перспективі більшого підприємницького доходу, прибутку, проценти, ренти.* Чисте інвестування має місце лише тоді, коли створюється новий реальний капітал. Це переважно характерно для промислових, будівельних і торговельних підприємств.

Виокремлюють *фінансові та реальні інвестиції.*

**Фінансові інвестиції** в основному становлять вкладення в цінні папери (акції, облігації та ін.), що випускаються приватними

компаніями або державою. Ці інвестиції частково спрямовуються на збільшення реального капіталу, а значна частина залишається непродуктивним вкладенням капіталу.

**Вкладення в основний капітал і на приріст матеріально-виробничих запасів називають реальними інвестиціями.** Однак за сучасних умов зі збільшенням обсягу матеріально-речових елементів основного капіталу швидко зростають вкладення в розвиток інтелектуального потенціалу (науку, освіту, підготовку кадрів, охорону здоров'я тощо), який стає дедалі активнішим елементом виробництва. Тому ці витрати за своєю суттю є продуктивними. Більше того, у країнах з розвинутою економікою такі витрати випереджають за темпами зростання вкладення в основний капітал.

Ефективність нагромадження характеризується коефіцієнтом приросту капіталомісткості, який розраховується як відношення валових інвестицій в основний капітал до приросту валового національного продукту за відповідний (той самий) період у незмінних (базових) цінах.

У загальному (концентрованому) вигляді роль інвестицій виявляється в темпах і масштабах економічного зростання, яке вимірюється двома способами:

- як збільшення реального виробництва ВВП чи національного доходу;
- як приріст того й іншого на душу населення. В аналітичній практиці – це розрахунки річних темпів їх зростання в процентах.

Важливо розрізнити *потенційні та фактичні темпи зростання.*

**Потенційні** – це ті, яких суспільство може досягти на межі своїх виробничих можливостей, тобто коли воно реалізує принцип “мінімум витрат – максимум виробництва”.

**Фактичні** темпи зростання можуть бути нижчими за можливі (потенційні) через недовикористання наявних виробничих факторів, особливо з причин прийняття помилкових управлінських рішень.

**Вплив НТР на економічний розвиток.** До основних факторів економічного зростання належать:

- капітал,
- земля (зокрема природні ресурси),
- праця (функція трудових ресурсів),
- підприємницькі здібності.

В основі сучасного типу економічного зростання лежить поглиблення науково-технічної революції.

Нова якість економічного розвитку тісно пов'язана зі зміною його напрямку, що знаходить своє виявлення у посиленні соціальної спрямованості економічного зростання. Особливо це виявляється в зростанні ролі людини у виробничому процесі, що є першою характерною рисою нової якості економічного розвитку.

Сучасна НТР – складне, багатопланове явище. В узагальненому вигляді можна виділити *три важливих складових*, які органічно пов'язані:

- *глибинний процес інтеграції науки і виробництва*, для якого характерне перетворення виробництва економічних благ на специфічний “технологічний цех науки”;

- *принципові зміни в підготовці кадрів*. Нова техніка і новітні технології потребують нового працівника: найосвіченішого, кваліфікованого, високодисциплінованого, який гнучко пристосовується до техніко-технологічних нововведень;

- *кардинальні зміни в організації виробництва, праці та системі управління цими процесами*; виробництво переходить на нову техніко-технологічну основу – комп'ютерну технологію.

НТР охоплює всі сфери і напрями діяльності людини, що свідчить про її універсальний, загальний характер. Усе це має принципове значення для динаміки, масштабів, якості економічного розвитку суспільства, відповідно активізує пошук економістів різних шкіл і напрямів щодо подальшої наукової розробки теорій і моделей економічного зростання.

## *2. Теорії і моделі економічного зростання*

*Однофакторна модель зростання*. В економічній літературі відома *модель Харрода-Домара*. У ній автори враховують як єдиний фактор економічного зростання лише капітал, тобто це однофакторна модель.

Ця модель базується на ряді припущень (абстракцій). Так, передбачається, що задіяні всі фактори виробництва, зберігається рівновага попиту і пропозиції та рівні їхніх приростів, залишаються постійними співвідношення між заощадженнями  $S$  та інвестиціями  $I$ . На практиці це далеко не так.

Модель Харрода-Домара слугує допоміжним інструментом у розв'язанні проблем економічного зростання в довгостроковому періоді, допомагає виявити характер взаємозв'язків у динаміці та проілюструвати їх.



Формула (рівняння) Харрода-Домара має такий вигляд:

$$G = S : C \text{ або } G : C = S,$$

де  $G$  – темп економічного зростання;

$S$  – відношення капіталу до випуску продукції (національного доходу), тобто коефіцієнт капіталомісткості;

$S$  – частка заощаджень у національному доході.

У наведеному вище рівнянні автори моделі виходять з того, що  $S=I$ ;  $G:C$  – частка чистих інвестицій у національному доході.

Таким чином, знаючи основні економічні параметри (національний капітал, національний дохід та їх співвідношення, розміри чистих заощаджень та інвестицій), можна прогнозувати приблизні темпи зростання економіки на перспективу. Проте реальні темпи можуть відрізнятись від розрахованого середнього показника, оскільки вони ще залежать від структури інвестицій, використання технічних досягнень, фази економічного циклу та інших змінних факторів, які впливають на економічну кон'юнктуру.

*Модель виробничої функції.* Економічне зростання може бути забезпечено за рахунок паралельних вкладень у різні фактори, що робить їх більш високопродуктивними. Так, раціональне співвідношення між працею і капіталом у разі їх зміни розраховується за допомогою виробничої функції, в основі якої – найкращий варіант граничної продуктивності кожного із залучених факторів. Це виражається такою формулою:

$$Q = f(L, K, N),$$

де  $Q$  – обсяг виготовленої продукції (національного доходу);

$L$  – сукупні витрати праці;

$K$  – вкладений капітал;

$N$  – земельні ресурси.

Ця формула характеризує екстенсивний тип економічного зростання.

Інтенсивний тип зростання можна описати таким чином:

$$Q = \Delta Q : \Delta L \cdot L + \Delta Q : \Delta K \cdot K + \Delta Q : \Delta N \cdot N.$$

На основі виробничої функції американський економіст П. Дуглас і математик Х. Кобб побудували двофакторну модель зростання економіки, продемонстрували пряму залежність між обсягом (результатом) виробництва і величиною виробничих витрат.

Модель Кобба – Дугласа виражається такою формулою:

$$Q = f(L, K)$$

Згідно з даною формулою при збільшенні затрат праці і капіталу на  $n$  % обсяг продукції (національного доходу) зростає також на  $n$  %.

**Багатофакторні моделі зростання.** У подальшому були запропоновані інші моделі, які враховували умови, що впливають на ступінь взаємозамінюваності факторів та їх диференціацію, а також на економічне зростання прямо та опосередковано, тобто багатофакторні моделі (наприклад, розрахунки факторів економічного зростання американського економіста Е. Денісона).

Цілу низку моделей побудовано на обґрунтуванні рівняння попиту і пропозиції та на динамічному їх збалансуванні, де останнє визначається динамікою капітальних вкладень, які утворюють нові потужності та нові доходи. Сутність багатьох з цих моделей зводиться до того, що інвестиції мають передбачати динаміку споживчого попиту. Оскільки економічна рівновага за такої концепції дуже нестійка, то є необхідність у державному втручанні через фінансово-кредитну політику.

Важливо звернути увагу і на універсальну модель В.Леонтєва, яка дістала назву "витрати-випуск", її автор проаналізував систему взаємозалежностей в економіці як єдиного цілого на основі таблиці міжгалузевого балансу. У таблиці взаємозв'язок між "витратами" (по стовпцях) і "випуском", або виготовленою продукцією (по рядках), дозволяє з'ясувати, яку кількість однієї продукції потрібно використати для виробництва іншої.

Теоретична модель "витрати-випуск" стала основою для побудови міжгалузевої моделі економіки США, а також набула поширення в інших країнах, зокрема в колишньому СРСР. У 1973 р. за розробку методу "витрати-випуск" та його практичне застосування В.Леонтєву було присуджено Нобелівську премію з економіки.

**Концепція нульового зростання.** На початку 70-х рр. у західній літературі було висунуто концепцію нульового економічного зростання. Суть проблеми полягає в тому, що в повоєнні десятиліття істотно посилились негативні наслідки швидкого економічного зростання, оскільки воно значною мірою пов'язано із залученням і переробкою дедалі більшої кількості сировинних ресурсів. Сировина стає дефіцитнішою, а потреби в ній безперервно зростають. За існуючих тенденцій залучення природних ресурсів у виробництво людство незабаром дійде до межі, за якою йому загрожує глобальна катастрофа: виснаження природних ресурсів, екологічні катастрофи та погіршення якості життя в цілому. У зв'язку з цим потрібно свідомо обмежувати темпи економічного розвитку.

З прихильниками концепції нульового зростання важко погодитись. Адже саме динамічне економічне зростання виступає як

головна передумова пом'якшення суперечностей між зростаючими потребами та обмеженими ресурсами. Як уже зазначалося, НТР веде до суттєвих змін у факторах економічного зростання. Вона дозволяє отримати більше продукції з меншими витратами, зокрема, зменшуються витрати енергетичних і традиційних мінеральних ресурсів.

**Показники економічного зростання.** Найбільш концентровано і комплексно характеризує економічне зростання *показник продуктивності суспільної праці*, що визначається як відношення (у грошовій формі) випуску продукції (в масштабах країни – національного доходу) до затрат живої праці. Зворотний показник продуктивності праці – це трудомісткість праці. Він засвідчує, скільки необхідно суспільству затратити праці, щоб виготовити одиницю продукції. Близький до них показник інтенсивності праці, який характеризує затрати праці за одиницю часу.

### ***3. Циклічність економічного розвитку***

Функціонування ринкової економіки, як будь-якої економічної системи, не є рівномірним і безперервним. Економічне зростання час від часу чергується з процесами застою та спаду обсягів виробництва, тобто зниженням усієї економічної (ділової) активності. Такі періодичні коливання свідчать про циклічний характер економічного розвитку.

Циклічність – це об'єктивна форма розвитку національної економіки і світового господарства як єдиного цілого.

За змістом циклічність досить багатоструктурна. З точки зору тривалості виокремлюють декілька типів економічних циклів: короткі (два–три роки), середні (близько 10 років) та довгі (40–60 років).

**Економічний цикл та його фази.** У теорії цикл трактується як період розвитку економіки від початку однієї кризи до наступної. Особливо рельєфно в структурі функціонування і розвитку економіки проявляються середні цикли, які ще називають промисловими. *Економічний цикл* (у класичному трактуванні) включає такі фази: *кризу, депресію, пожвавлення та піднесення, яке знаходить остаточне відображення у новій кризі*. Прояви економічних циклів можна побачити за рядом ознак показників економічної активності, основними з яких є:

- рівень завантаженості виробничих потужностей;
- сукупні обсяги виробництва;
- загальний рівень цін;

- зайнятість населення (безробіття) та рівень його доходів;
- прибутки та курси акцій найбільших корпорацій;
- динаміка попиту на товари тривалого користування;
- інвестиції та контракти на нове будівництво тощо.

Головне значення має фаза кризи, яка починає і завершує цикл. У ній зосереджено основні ознаки й суперечності циклічного процесу відтворення.

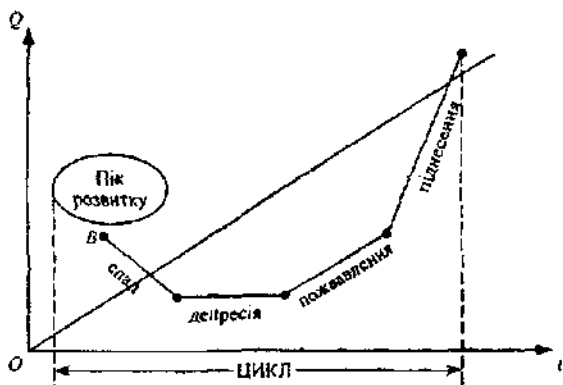
**Криза** – це різке порушення існуючої економічної рівноваги внаслідок диспропорцій у процесі відтворення, що різко зростають.

**Депресія** – це фаза циклу, яка виявляється в застої виробництва.

**Пожвавлення** – це фаза відновлення, яка розпочинається з незначного зростання обсягу виробництва (у відповідь на зростання попиту) і помітного скорочення безробіття.

**Піднесення (зростання)** – це така фаза циклу, коли обсяг виробництва перевищує обсяг попереднього циклу і зростає високими темпами.

### Фази економічного циклу



Середні цикли розрізняються за глибиною падіння економіки та за терміном, протягом якого вона повертається в передкризовий стан.

Передумови (причини) циклу. Існують різні погляди щодо появи передумов середніх економічних циклів. Серед них на увагу заслуговують такі:

- циклічні коливання зумовлені специфікою сфери обігу – розбіжністю у часі актів продажу товарів, послуг і оплати за них (проте це лише формальна можливість, а не реальна причина);

- головна причина спаду – це суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів (К.Маркс, Ф. Енгельс та їхні послідовники).

- цикл зумовлюється співвідношенням оптимізму і песимізму в економічній діяльності людей (В. Парето, А. Пігу);

- цикл – результат технічних нововведень, що вимагає зростання інвестицій, а останні спричиняють піднесення виробництва (Й. Шумпетер);

- циклічність зумовлюється надлишком заощаджень і нестачею інвестицій у виробництво (Дж. Кейнс);

- причиною циклів є невідповідність між наявним грошовим капіталом і його пропозицією (І. Фішер).

Характерними особливостями *середніх циклів* після Другої світової війни є:

- скорочення їх тривалості, що об'єктивно пов'язано з посиленням динамізму (зменшенням періодів) оновлення основного капіталу в умовах НТР;

- необов'язковість послідовного проходження традиційних фаз циклу, зокрема фази піднесення. Бувають цикли, коли після фази поживлення без піднесення настає нова криза;

- зменшення руйнівного характеру криз. Цьому сприяє і досвід державного антициклічного регулювання, нагромаджений країнами з розвинутою ринковою економікою.

Для *коротких циклів* на відміну від циклів середньої тривалості (які відображають спосіб функціонування основного капіталу) *матеріальною основою є процеси, що відбуваються у сфері грошових відносин*. Вони характеризуються особливою інтенсивністю та гостротою і можуть або накладатись на промислові (середні) кризи, або відбуватись за їх відсутності.

**Довгі цикли (хвилі).** Довгострокові циклічні коливання в економіці вчені-економісти виявили ще в другій половині XIX ст. Одним з перших їх дослідників був англійський економіст У.С. Девонс. Окремі аспекти довгих циклів, або довгих хвиль, досліджуються вже понад століття багатьма вченими.

Особлива роль у розробці теорії довгих хвиль належить російському вченому М. Д. Кондратьєву. Він ще у 20-х рр. XX ст. опублікував низку аналітичних праць, в яких практично здійснив багатофакторний аналіз економічного розвитку Англії, Франції та США за період 100–150 років. *Теорія довгих хвиль Кондратьєва* мала істотний вплив на подальший розвиток цього напрямку наукового дослідження.

**Висхідна фаза довгого циклу** – це період довгочасного піднесення науково-технічного та економічного розвитку суспільства, який триває від 20 до 30 років. У даний період не виключені й циклічні економічні кризи, які розвиваються зазвичай на рівні тривалого загального піднесення ринкової кон'юнктури.

**Спадна фаза довгого циклу** – це період зміни базисних техніко-технологічних засад виробничої системи, який триває 20–25 років. Для нього характерні перебудовчі процеси економічної структури, що адекватні технологічному оновленню. Загальна тенденція економічного зростання може збігатися з контртенденцією у вигляді спадів у межах середніх циклів, зокрема й на висхідному відрізку довгих хвиль. Тенденція до зниження на спадному етапі довгих циклів не виключає піднесення в період середніх циклів.

Економічна наука посилено і не без успіху шукає шляхи і методи нейтралізації негативних наслідків впливу циклічності на соціально-економічний розвиток суспільства.

### **Контрольні питання**

1. Дайте характеристику конкретних форм прояву екстенсивного та інтенсивного типів економічного зростання. Вкажіть принципову різницю між ними.

2. Визначіть, у чому різниця між зощадженнями та інвестиціями і які наслідки вона спричиняє.

3. Зробіть теоретичний аналіз: яка тенденція норми нагромадження у різних фазах економічного циклу?

4. Обґрунтуйте суперечливість кризи як фази економічного циклу: визначіть, по-перше, наслідки, які характеризують її руйнівний характер; по-друге, ті, що обумовлюють конструктивну роль в економічному розвитку.

5. Проаналізуйте темпи економічного розвитку України за 90 рр. ХХ ст. (на основі макроекономічних статистичних даних).

## **14. РОЛЬ ДЕРЖАВИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ**

1. Сутність і ознаки змішаної економіки.
2. Механізм функціонування сучасної капіталістичної змішаної економіки.
3. Економічні функції держави.
4. Методи державного регулювання економіки.

## ***1. Сутність і ознаки змішаної економіки***

Розрізняють три основних варіанти змішаної економіки:

- консервативний,
- ліберальний,
- соціал-реформістський.

Кожен з них має певні відмінності. Так, *консервативний варіант змішаної економіки* виступає за обмежене втручання держави в макроекономічні процеси з метою створення умов для розвитку приватного сектору і ринкових важелів саморегулювання.

*Ліберальний варіант* передбачає проведення важливих інституціональних і соціальних реформ, раціональну взаємодію приватного і державного секторів економіки, впровадження системи національного планування, здійснення поступової соціалізації капіталістичної економіки. Найважливішими представниками цієї моделі є відомі американські економісти Дж. Гелбрейгта та Р. Хейлброннер.

*Соціал-реформістський варіант* змішаної економіки обстоює необхідність оптимального поєднання децентралізму і централізму, планування і ринку, індивідуальних і колективних форм власності для поступової трансформації капіталізму в систему демократичного соціалізму.

*Змішана економіка – це модель соціально-економічного розвитку, що передбачає поєднання приватної і державної форм власності, плану і ринку, проведення інституціонально-соціальних реформ для побудови прогресивнішого ладу.*

Процес формування капіталізму зі змішаною економікою почався в західних країнах, США з уведенням у дію реформістських положень, започаткованих “Новим курсом” американського президента Ф. Рузвельта в 1933 р. Теоретичне обґрунтування конкретного механізму функціонування капіталістичної змішаної економіки дано в праці англійського економіста Д. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936 р.).

*Історичною передумовою* виникнення змішаної економіки є посилення і розширення державного втручання в економічну діяльність, розвиток державної власності і державного сектору економіки.

**Причинами виникнення змішаної економіки є:**

- недосконалість і неспроможність ринкового механізму саморегулювання на основі дії природних законів і “невидимої руки” А.Сміта;
- загострення соціально-економічних суперечностей;

- порушення економічної і соціальної стабільності розвитку економіки;

- необхідність задоволення зростаючих суспільних потреб в умовах підвищення суспільного характеру продуктивних сил і економічно обумовленого одержавлення виробництва, розподілу, обміну і споживання;

- зростання ролі особистого фактора в суспільному виробництві в умовах НТР; необхідність збереження і захисту навколишнього середовища.

Виникнення і посилення державного регулювання капіталістичної економіки (від “регульованого ринку” до “регульованого капіталізму”) стало історичною передумовою утворення і подальшого розвитку змішаної економіки.

**Національні особливості змішаної економіки.** Реалізація і ефективність змішаного механізму регулювання економіки залежить не тільки від зміни пропорцій між укладами, секторами економіки, формами власності. Вони визначаються метою і механізмом державного регулювання, його методами, засобами впливу на об'єкти регулювання і способами їх реалізації.

**Об'єктами регулювання** може бути все суспільне виробництво і відтворення, суспільний попит або пропозиція тощо; головними засобами – програмування, індикативне планування; знаряддям або способами реалізації – грошово-кредитний, бюджетно-податковий, адміністративно-економічний, адміністративно-командний та ін. Абсолютизація певного об'єкта, засобу та форми, знаряддя реалізації для досягнення поставленої мети і визначає специфіку національної моделі ринку або змішаної економіки.

Існують різні національні моделі змішаної економіки:

- *американська ліберальна модель господарювання*, характерною рисою якої є залишковий принцип державного регулювання в економічній та соціальній сферах (регулюються ті аспекти соціально-економічних відносин, які не саморегулюються вільною конкуренцією);

- *економічний дирижизм* (переважно у Франції, Великобританії та інших країнах), коли держава виступає за глобальне систематичне регулювання економіки за масштабами і глибиною. При цьому можуть використовуватись надзвичайні заходи і методи (індикативне планування, націоналізація, утворення і зростання державного сектору, державні інвестиції, адміністративний контроль за зарплатою, цінами, кредитами);



- *“шведська модель” змішаної системи.* Її теоретики вважають, що власність не є визначальним елементом суспільного устрою. За панування приватної власності в руках держави є не більше 5% основних виробничих фондів, але вона перерозподіляє приблизно 60% національного доходу і близько 40% його йде на соціальні потреби. Це модель демократичного соціалізму, соціалізації капіталістичної економіки у сфері розподілу. Держава здійснює не тільки економічне, а й соціальне регулювання суспільного виробництва в інтересах усього суспільства. Це модель еволюційного переходу капіталізму в посткапіталізм (або соціалізм) шляхом демократичних реформ;

- *консервативна модель змішаної економіки* передбачає обмежене втручання держави в економічну діяльність з метою підтримки приватного сектору і вільної конкуренції. Представниками цього підходу є Ф. Хаск, М. Фрідмен та ін.

- *ліберальна модель змішаної економіки.* Її прибічники (Дж. Гелбрейт, Р. Хемлброннер та ін.) ратують за проведення соціальних реформ, взаємодію приватного та державного секторів при зростанні державних інструментів у регулюванні економіки і підпорядкуванні приватного та корпоративного секторів інтересам суспільства, поступової соціалізації економіки.

## **2. Механізм функціонування сучасної капіталістичної змішаної економіки**

Змішана економічна система – це насамперед ринкова економіка, яка функціонує на основі взаємодії двох механізмів господарювання: **стихійного саморегулювання і свідомого регулювання.** Необхідно звернути увагу на об'єктивність еволюції господарського механізму від “чистого” саморегулювання до поступового розширення свідомого регулювання, від первинної ланки планування (на рівні підприємства, фірми, національної та міжнародної корпорації) до державного регулювання на рівні національної економіки. Матеріальною основою еволюції господарського механізму є зростання суспільної форми продуктивних сил в умовах НТП і НТР на основі поглиблення поділу праці, спеціалізації та кооперації виробництва. Це об'єктивно потребує нових форм організації та управління виробництвом, його регулювання і планування на макрорівні.

Практикою, а відповідно й економічною теорією переконливо аргументована **необхідність державного втручання в ринкові економічні відносини.** Диспути між теоретиками йдуть лише про межі такого втручання, про межі взаємодії механізму стихійного ринкового

саморегулювання, стихійних сил природних (економічних) законів і механізму свідомого регулювання ринкових відносин, свідомого використання об'єктивних економічних законів.

Історія свідчить, що активний прояв регулюючої економічної функції держави відбувається на етапі виникнення монополії, яка втручається в механізм саморегулювання і є його наслідком, створює та загострює нові суперечності з посиленням свого панування в економіці. Вона ігнорує інтереси більшості дрібних і середніх виробників. Монополія переслідує свій інтерес (отримання монопольного прибутку), який не збігається ні з інтересами дрібних виробників, ні з інтересами суспільства – держави. Монополізація завдає значних матеріальних збитків суспільству, тому що перерозподіляє доходи мільйонів виробників на свою користь, зменшує надходження до бюджету. Держава вимушена проводити антимонопольну політику під тиском обставин для захисту державних, національних інтересів. Виникає новий господарський механізм – змішаний ринково-державний. Ринок стає регульованим спочатку з боку монополій, а потім і держави. Капіталізм переходить до якісно нової стадії розвитку, яка отримала в марксистській політичній економії назву *державно-монополістичний капіталізм*, що є по суті визнанням його *змішаною економікою*, насамперед, за формою організації ринкових відносин. Вони стають об'єктивно-суб'єктивними, вільна конкуренція доповнюється свідомим регулюванням суспільного виробництва з боку держави. З іншого боку, сучасний капіталізм як змішана економічна система і є поєднанням сили капіталізму із силою держави в єдину економічну змішану систему капіталізму.

Визначальним фактором змішування двох форм організації суспільного виробництва є необхідність задоволення зростаючих суспільних потреб в умовах панування капіталістичної власності (незалежно від форм) – це мета суспільного виробництва.

*Сучасна змішана економіка і є регульованою соціально орієнтованою ринковою економікою, коли на перше місце виходить дійсно задоволення зростаючих соціально-економічних потреб кожної людини і суспільства.* Реалізувати цю мету може тільки держава на базі високої економічної ефективності виробництва. До тих пір, поки економічним базисом суспільства лишатимуться капіталістичні економічні відносини (капіталістичний уклад), а метою безпосередніх економічно відокремлених виробників – прибуток, реалізація цієї мети можлива тільки шляхом конкурентної боротьби, яка в умовах панування великих

корпорацій є недосконалою. Оскільки *метою суспільного виробництва є задоволення суспільних потреб, а держава є представником суспільства, то вона змушена регулювати недосконалу конкуренцію і виробництво для задоволення зростаючих суспільних потреб.*

Діалектика взаємодії і співвідношення стихійного (конкурентного) та свідомого (планованого) у механізмі господарювання визначається як об'єктивними умовами розвитку національних економік, так і суб'єктивними діями уряду кожної країни. Визначальною тенденцією такої взаємодії є розширення і посилення економічних і соціальних функцій держави.

Найактивнішим суб'єктом економічної діяльності у ХХ ст. стає держава як представник суспільства і захисник його інтересів. *Матеріальною основою державного регулювання економіки є розвиток державного сектору, державної власності і монополія політичної влади.* Незалежно від частки держсектора і власності в економіці роль держави в організації й управлінні виробництвом та суспільством зростає. Вона володіє і розпоряджається зростаючою часткою національного продукту, регулює сукупну пропозицію та попит, грошовий обіг, перерозподіляє до 50 % і більше національного доходу тощо. Держава розробляє форми і методи економічного та соціального регулювання соціально-економічних відносин, координує, регулює, програмує суспільне виробництво і споживання, здійснює політику соціалізації ринкових відносин і демократизації. Та державне регулювання не може вийти за межі системи, бо в ній панує капіталістична приватна власність і приватні інтереси, а не суспільний інтерес, загальнокласові інтереси не збігаються з приватними, індивідуальними та груповими (корпоративними). Отже, виникають нові суперечності в системі.

Теоретичні аспекти розвитку економіки до середини ХХ ст. базувались на працях англійських класиків політекономії, їх ідеї були насичені детермінізмом, абсолютною залежністю господарських процесів від дії економічних законів. Класична теорія практично не залишила розробок щодо цілеспрямованого і систематичного впливу держави на економічний розвиток суспільства.

Поряд з цим у ринковій економіці багатьох країн, заснованій на приватних, вільно конкуруючих капіталах, почали виявлятися негативні процеси: економічні кризи, падіння промислового виробництва, масове безробіття та ін. Природний, стихійний розвиток товарно-грошових відносин у нових умовах сам по собі не може справитися з

різкими загостреннями суспільного відтворення, а як результат – неможливість забезпечення відносної економічної рівноваги та стабільності, а також соціальної захищеності населення. Процес розвитку суспільства об'єктивно вимагав виваженого втручання в економіку держави з метою регулювання діяльності господарських суб'єктів.

**Активне втручання держави в суспільне відтворення викликане:**

- необхідністю підтримання умов саморегулювання економіки, забезпечення ефективності функціонування ринку. Держава захищає ринок від монополізації, знищення конкуренції, тому що при послабленні конкуренції ефективність суб'єктів господарювання знижується;

- тим, що певна економічна діяльність є не вигідною для суб'єктів господарювання. Тому держава здійснює будівництво шляхів, електростанцій, комунальне обслуговування будинків, санітарний контроль тощо.

Втручання держави викликано необхідністю певного перерозподілу доходів, підвищенням доступу населення до деяких товарів і послуг. Механізм перерозподілу доходів передбачає виплату з державного бюджету і позабюджетних фондів пенсій, стипендій, дотацій, різних допомог.

### ***3. Економічні функції держави***

Економічна діяльність держави реалізується в сукупності конкретних видів діяльності, тобто функцій. Функції класифікують за:

- певними ознаками, видами і цілями діяльності;
- джерелами фінансування;
- характером заходів (економічні, адміністративні, стимулюючі, обмежені, національні тощо);
- обсягом і розподілом діяльності (уся економіка чи певна сфера, довгострокові і короткострокові) тощо.

Найбільш розповсюдженою є класифікація за сферою дії: внутрішні і зовнішні функції.

Внутрішні функції – це напрями діяльності держави щодо суспільства в економічній, політичній, ідеологічній, соціальній та інших сферах.

Зовнішні функції – це напрями діяльності щодо інших держав у сфері забезпечення економічних інтересів даної держави і суспільства.

До специфічних функцій перехідного періоду можна віднести такі:

- розробка і здійснення стратегії соціально-економічного розвитку країни;
- структурно-технологічні, інституціональні та інші перетворення, визначення місця і ролі країни в системі геоекономічних відносин;
- цілеспрямоване формування державного сектору економіки;
- розподіл і перерозподіл певної частини валового внутрішнього продукту (ВВП);
- національне регулювання економічних і соціальних процесів;
- проведення гнучкої зовнішньоекономічної політики;
- створення загальної законодавчої і правової бази для суб'єктів ринкової економіки.

#### **Економічні функції держави у розвинутих країнах:**

- *забезпечення правової бази та суспільної атмосфери, що сприяють ефективному функціонуванню ринкової системи;*
- *захист конкуренції;*
- *перерозподіл доходу та національного багатства;*
- *стабілізація економіки, тобто стимулювання економічного розвитку, контроль за рівнем зайнятості та інфляції, що породжується коливанням економічної кон'юнктури;*
- *виправлення вад ринкової системи.*

#### **4. Методи державного регулювання економіки**

Ринок – це механізм, що сам налагоджується і встановлює рівновагу в економічній системі. Проте окремі періоди розвитку економіки можуть супроводжуватись високим рівнем безробіття і непомірною інфляцією.

Для реалізації складних економічних завдань держава використовує такі напрями діяльності:

- фінансова і грошова політика як сукупність заходів, спрямованих на регулювання економічних процесів у країні;
- соціальна політика і політика регулювання доходів як сукупність заходів з боку держави, спрямованих на захист окремих соціальних груп населення;
- зовнішньоекономічна політика як сукупність заходів, спрямованих на розвиток і регулювання торгових та інших відносин з іншими державами та міжнародними організаціями.

Головною метою державного регулювання економіки є забезпечення економічної і соціальної стабільності та зміцнення економічної безпеки держави. З цього випливають конкретні завдання.

без виконання яких головної мети досягти не можна. Ці конкретні цілі, до яких належить також удосконалення галузевої та регіональної структури господарства, поліпшення стану довкілля, нерозривні. У процесі ринкової трансформації економіки України найдоцільнішим є використання на практиці таких інструментів державного регулювання:

- фінскальна політика,
- грошово-кредитна політика НБУ,
- інвестиційна політика,
- регулювання цін і валютного курсу,
- державні замовлення (контракти).

**Об'єкти державного регулювання економіки** – це сфери, галузі економіки, а також ситуації, явища та умови соціально-економічного життя країни, де виникли або можуть виникнути труднощі, проблеми, які не вирішуються автоматично або можуть бути вирішені у віддаленому майбутньому, бо їх вирішення потрібне для нормального функціонування економіки та підтримання соціальної стабільності.

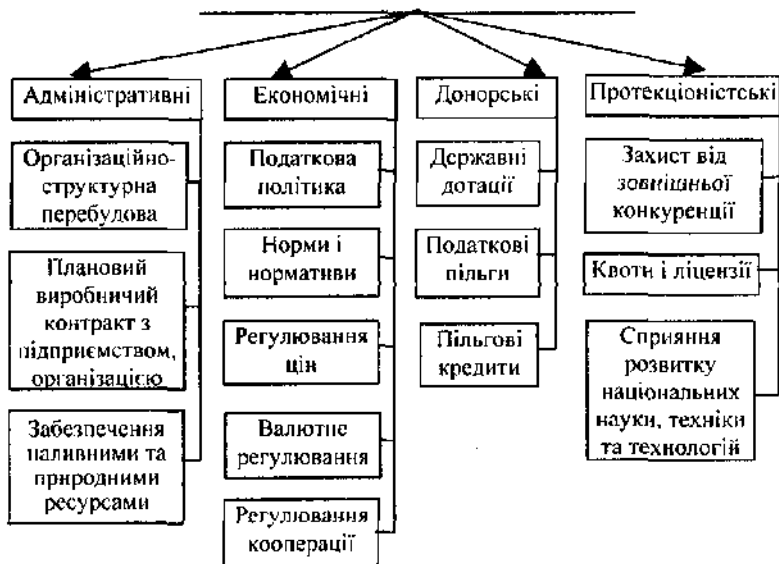
Держава через законодавчі та виконавчі органи намагається впливати на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення або забезпечення умов їх діяльності відповідно до національної економічної політики. Класифікацію методів регулювання економіки за характером впливу на господарську діяльність її суб'єктів показано у схемі (див. нижче).

**Економічні регулятори, які використовує держава, класифікуються за такими видами:**

- прямий вплив на економіку – цілеспрямоване регулювання та система державних замовлень;
- непрямий вплив на економіку – застосування бюджетно-податкових, грошово-кредитних, амортизаційних, валютних, митних, інвестиційних та інших регуляторів.

Співвідношення цих видів регулювання визначається конкретними обставинами, які властиві окремим етапам розвитку економіки чи окремим країнам.

# МЕТОДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ



## Контрольні запитання

1. У чому полягає необхідність втручання держави в економічні процеси за сучасних умов?
2. Які два основні важелі вкючас механізм функціонування сучасної змішаної економіки?
3. Дайте характеристику основних економічних функцій держави.
4. Класифікуйте методи впливу держави на економічні процеси.
5. У чому різниця між прямими та непрямыми методами державного регулювання?

## 15. МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗРОСТАННІ ДОБРОБУТУ ЛЮДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ СВІТУ

1. Об'єктивні передумови виникнення світового господарства.
2. Етапи розвитку світового господарства.
3. Структура сучасного світового господарства та закономірності його функціонування.
4. Система міжнародних економічних відносин.
5. Основні види інтеграційних об'єднань.

6. Проблеми інтеграції економіки України в світове господарство.

7. Економічні аспекти глобальних проблем.

### **1. Об'єктивні передумови виникнення світового господарства**

Формування суспільного капіталу не обмежується лише національними кордонами. На певному етапі історичного розвитку суспільства починає формуватись світове господарство. У зв'язку з цим постає проблема відтворення капіталу в межах супермакросистеми, тобто в межах світового господарства. У загальному плані *під світовим господарством розуміється сукупність національних господарств та економічних зв'язків між ними.*

Виникнення світового господарства не випадковий процес, а об'єктивна закономірність розвитку суспільства, зумовлена формуванням в ході історичного розвитку суспільного виробництва матеріальних передумов цього процесу.

#### ***Передумови виникнення світового господарства:***

1. Міжнародний поділ праці, який визначає необхідність спеціалізації виробництва країн відповідно до їх природно-кліматичних, історичних та економічних умов, що забезпечує підвищення ефективності виробництва, економію затрат суспільної праці, раціональне розміщення продуктивних сил.

Визначальними факторами міжнародного поділу праці були **природні фактори**: відмінності між країнами за наявністю природних багатств, ґрунтово-кліматичні умови, географічне положення, розміри трудових ресурсів. Починаючи з другої половини ХХ-ст., стає також рівень розвитку продуктивних сил у різних країнах, стан науки і техніки.

Це очевидно на прикладі Японії і нових індустріальних країн – Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру та ін. Нині номенклатура продукції, особливо промислових галузей, настільки велика, що кожна країна не зможе забезпечити економічно вигідне виробництво всієї номенклатури. Досвід багатьох країн засвідчує, що найефективнішою є концентрація зусиль на створенні спеціалізованих галузей виробництва, органічно вписаних у систему міжнародного поділу праці.

2. Спеціалізація на певному етапі породжує процес **інтернаціоналізації виробництва** й усього господарського життя (тобто кооперування у світовому масштабі). Отже, інтернаціоналізація виробництва стає економічною формою розвитку міжнародного поділу праці та міжнародного усупільнення виробництва. Однією з найважливіших форм інтернаціоналізації виробництва є транснаціональні кооперації.



3. Інтернаціоналізація передбачає розвиток *економічної інтеграції*, яка зумовлює тенденцію до економічної єдності світу на основі зближення й переплетення національних економік, проведення узгодженої державної політики.

Міжнародна економічна інтеграція має такі *найважливіші характеристики*:

- міждержавне регулювання економічних процесів;
- поступове формування міжнародного господарського комплексу із загальною структурою відтворення;
- усунення адміністративних і економічних бар'єрів, що перешкоджають вільному руху товарів, робочої сили і фінансових ресурсів у межах регіону;
- зближення внутрішніх економічних умов держав, що беруть участь в інтеграційних об'єднаннях.

У сучасних умовах економічна замкненість національних господарств не лише не раціональна, а й практично неможлива. Тому тенденція до дедалі більшого зв'язку національних економік на сучасному етапі стала об'єктивно необхідною, а світове господарство все більше набуває ознак *цілісності*.

*Основні фактори:*

- розгортання науково-технічної революції, що вимагає об'єднання зусиль для використання сучасних досягнень науки і техніки;
- прагнення народів до мирного співіснування в умовах загрози ядерної війни;
- необхідність об'єднувати зусилля при вирішенні глобальних проблем.

## **2. Етапи розвитку світового господарства**

Формування світового господарства – процес *тривалий і безперервний*.

І хоча мета його, визначена об'єктивними тенденціями розвитку людства, залишається незмінною, окремі етапи цього історичного процесу досить суттєво відрізняються один від одного своїм конкретним змістом. З певною мірою умовності на сьогоднішній день можна виділити чотири етапи створення світового господарства.

1. На цьому етапі створюються передумови для формування світового господарства у вигляді *світового ринку*. Тому його можна назвати *підготовчим*. Він найтриваліший, бо охоплює період від першого великого суспільного поділу праці (V–IV тис. до н. е.) до створення великої машинної індустрії у виробництві (середина

XIX ст.). Перший суспільний поділ праці сприяв виникненню *місцевого ринку*. Другий великий суспільний поділ праці зумовив появу грошової форми вартості та вихід торговельного обміну на рівень *регіонального ринку*. Третій великий суспільний поділ праці сприяв подальшому залученню різноманітних господарських одиниць до товарообміну, пізніше прискороному розвитку простого товарного виробництва і, як наслідок, зумовив переростання регіональних ринків у *регіональні світові*.

Подальший розвиток суспільного поділу праці в епоху феодалізму, який вів до виникнення нових галузей економіки, поглиблення спеціалізації в середині окремих галузей, а також великі географічні відкриття дали відчутний поштовх для розвитку товарно-грошових відносин і подальшого формування світового ринку (XV–XVII cc.).

Новий імпульс формування світового ринку отримало після утвердження в середині XIX ст. у провідних країнах світу великої фабрично-заводської індустрії, яка вже об'єктивно не могла існувати без світового збору. Залежно від розвитку масового виробництва світовий ринок став переростати у *світове господарство*, що означало висування на перший план замість переважно торговельних відносин вироблених зв'язків, основу яких склав вивіз капіталу. Наприкінці XIX ст. цей процес, в основному, завершився.

Отже, утворення світового ринку, а на цій основі початок формування світового господарства – встановлення довготривалих виробничих, торговельних і фінансових зв'язків між різними країнами – означало кінець національної відокремленості країн світу в економічній галузі, а процес формування світового господарства вступив у свій історично другий етап.

2. На цьому етапі світове господарство сформувалося як *світове капіталістичне господарство*, тобто воно об'єднало країни лише капіталістичної системи (кінець XIX – початок XX cc.). Проте єдність соціально-економічної системи не означала рівноправності. Це світове господарство складалося практично з двох підсистем: ринкового господарства індустріально розвинутих країн і мало розвинутого ринкового і доринкового господарства та залежних країн. Між ними склалася система нерівноправного міжнародного поділу праці. Індустріально розвинуті країни утримували монополію на кваліфіковану робочу силу, сучасні засоби виробництва, найновіші науково-технічні знання, технології тощо. Колоніальні та залежні країни стали постачальниками сировини і дешевої робочої сили.

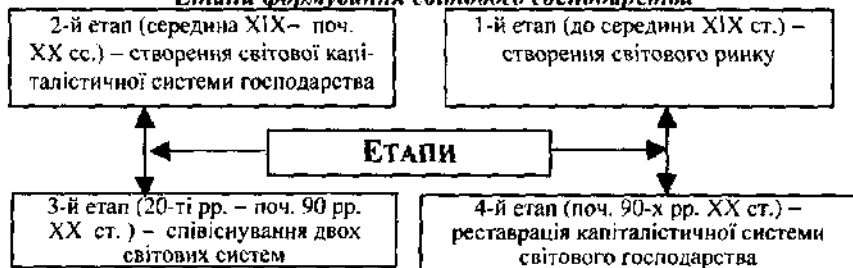
3. З 20-х до 90-х рр. – починається відокремлення від

капіталістичної системи світового господарства Радянського Союзу, а після Другої світової війни – ряду країн Східної Європи, Азії, Америки. Найважливішою характерною рисою цього етапу є те, що *капіталістична система господарювання перестала бути всесвітньою.*

Поруч з нею виникає нова *соціалістична система світового господарства.*

Проте процес формування єдиного світового господарства не припинився. У результаті мирного співіснування двох протилежних систем була досягнута певна макроекономічна рівновага на планеті. Кожна з цих систем, вбираючи кращі риси протилежної, об'єктивно вступила на шлях конвергенції, тобто зближення. Цей процес перерваний подіями кінця 80-х – початку 90-х рр. Результатом їх був розпад світової соціалістичної системи господарства. Двополюсна світова модель макроекономічної рівноваги "Схід–Захід" практично перестала існувати. Розпочався 4-й сучасний етап.

### *Етапи формування світового господарства*



### *3. Структура сучасного світового господарства та закономірності його функціонування*

Сучасний етап розвитку світового господарства характерний тим, що світова соціалістична система, яка 70 років була складовою частиною світового господарства, розпалася. Країни, що виникли на території колишнього Радянського Союзу, стали на шлях реставрації капіталізму. Тому подальший розвиток світової економічної системи намітився як розвиток переважно світового капіталістичного господарства. Виходячи з цього, структура сучасного світового господарства може бути представлена як сукупність трьох типів країн.

## Структура сучасного світового господарства



Сучасне світове господарство – це конгломерат найрізноманітніших країн: великих, середніх і малих, економічно й технологічно передових і дуже відсталих, багатих і бідних. Сюди входять країни, що знаходяться на різних шаблях суспільного розвитку, від країн посткапіталістичних до країн з багатокладними, зокрема напівфеодальними й напівпатріархальними структурами.

Об'єктивність виникнення світового господарства означає, що його функціонування охоплює не випадкові відносини економічного характеру, що складаються між окремими країнами, а є закономірним процесом, в основі якого лежать вимоги певних об'єктивних економічних законів.

### **Світове господарство формується як сукупність національних господарств**

Основним середовищем, в якому відбувається формування світового господарства, є ринкове середовище. А це означає, що практично всі відносини функціонування світової економіки, особливо на сучасному етапі, коли вона знову набуває форми всесвітнього капіталізму, опосередковуються через мінові відносини, основним регулятором яких виступає закон вартості.

*Закон вартості на світовому ринку проявляється через інтернаціональну вартість і світові ціни.*

*Інтернаціональна вартість виступає як прояв суспільно необхідного робочого часу в міжнародному масштабі. Національний суспільно необхідний робочий час виступає як індивідуальний робочий час. Тобто, інтернаціональна вартість формується як середньо-світова величина, в результаті конкуренції між різними державами та іншими суб'єктами світових ринкових відносин.*

Проте у формуванні інтернаціональної вартості беруть участь не всі товари, що виробляються у різних країнах, а лише ті, що

експортуються на світовий ринок. Тому ступінь впливу національної вартості на інтернаціональну залежить від питомої ваги окремих країн у загальному обсязі продажу окремих товарів на світовому ринку. Оскільки більша частина продукції, що реалізується на світовому ринку, виробляється в розвинутих країнах в умовах найвищого рівня продуктивності праці, ніж у країнах з малоефективною економікою, оскільки інтернаціональна вартість більшості видів товарів визначається рівнем національної вартості, яка складається в розвинутих країнах. А це означає, що в менш розвинутих країнах трудові затрати на виробництво одиниці продукції виявляються вищими інтернаціональних (суспільно необхідних) і при обміні товарами на світовому ринку вони не отримують еквівалента. Отже, найвищий дохід від експорту товарів отримують високорозвинуті країни.

**Нееквівалентний обмін** на світовому ринку здійснюється також у результаті монополізації гігантськими транснаціональними компаніями, що веде до значного відхилення цін від інтернаціональної вартості. Монопольний прибуток реалізується як через монополю високі, так і через монополю низькі ціни, якими маніпулюють монополістичні об'єднання розвинутих країн у торгівлі з менш розвинутими країнами.

Завдяки цьому відбувається "перекачування" значної частини національного багатства, створеного в країнах з малоефективною економікою, в країни з високорозвинутою економікою, що й надалі передбачає збільшення розриву в їх економічному розвитку.

Аналогічно закону вартості з певною специфікою проявляються регулятори тих чи інших сфер функціонування світового господарства й інші економічні закони:

- попиту і пропозиції,
- відповідності виробничих відносин рівню й характеру розвитку продуктивних сил,
- зростаючих потреб,
- економії часу тощо.

Для світового господарства, як єдиної цілої системи, властиві **свої специфічні закономірності**:

• *це тенденція до інтернаціоналізації господарського життя, яка протистойть іншій тенденції – до національного відокремлення.* З розвитком світового господарства перша тенденція бере верх над другою: неухильно зростає зовнішньоторговельний обіг усіх країн, збільшуються масштаби міжнародного руху капіталу, швидко зростають обсяги виробництва на закордонних філіях транснаціональної

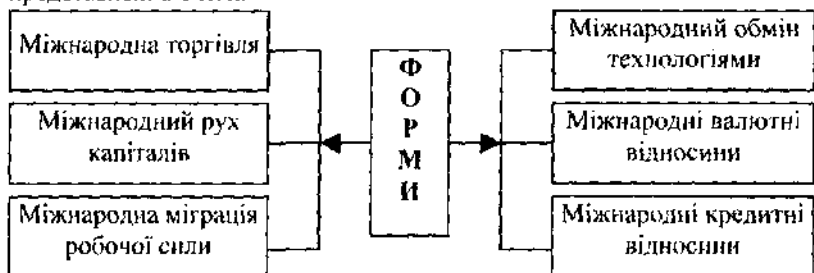
компанії, все більше переплітається міжнародна діяльність великих банків тощо;

- *нерівномірність розвитку його окремих частин і загострення суперництва між ними на цій основі.* Так, сучасне світове господарство охоплює близько 200 країн, які чітко поділяються на дві історичні спільноти, "високорозвинутий центр" і "периферія, що розвивається".

- *безперервна боротьба за ринки збуту, сфери прикладання капіталу, джерела сировини й дешевої робочої сили.* Ця боротьба в сучасних умовах ведеться не стільки між окремими державами, скільки між великими фінансово-промисловими угрупованнями й особливо між гігантськими транснаціональними компаніями, які реально на сьогоднішній день поділяють між собою світ на сфери впливу.

#### 4. Системи міжнародних економічних відносин

Основними формами економічних відносин, через які проявляється функціонування світової системи господарства, є форми, представлені в схемі.



*Міжнародна торгівля – це форми функціонування світового ринку, під яким розуміється система обміну товарами й послугами на міжнародному рівні. Світовий ринок є складовою частиною світового господарства.*

Хоча міжнародна торгівля існувала давно, світовий ринок формувався лише в період зародження й розвитку капіталістичних відносин. Особливостями світового ринку є те, що на ньому:

по-перше, формується інтернаціональна вартість;

по-друге, складаються світові ціни, в основі яких лежить інтернаціональна вартість.

Характерною особливістю світового ринку на сучасному етапі є відносно високий *ступінь його монополізації*, оскільки світова

торгівля стає ареною панування міжнародних монополій, особливо транснаціональних. Істотно впливає на розвиток міжнародної торгівлі також державна зовнішньоекономічна політика.

### **Міжнародний рух капіталу**

Найважливішою тенденцією в міжнародних економічних відносинах з ХХ ст. стало те, що поруч з вивозом товарів набуває все більшого значення вивіз капіталу. В сучасних умовах це практично основна форма міжнародних економічних відносин.

*Необхідність і головна причина вивозу капіталу* є його відносний надлишок і монополізація національного ринку, що не гарантує його прибуткового застосування. Отже, капітал спрямовується за кордон у пошуках найвищого прибутку.

Існує дві основні форми вивозу капіталу:

- вивіз позичкового капіталу;
- вивіз підприємницького капіталу.

Позичковий капітал вивозиться у вигляді міжнародних позик, що надаються як державами, так і великими міжнародними банками та валютними фондами (Міжнародний банк реконструкції, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд тощо).

Підприємницький капітал вивозиться:

- ✓ у вигляді будівництва за кордоном власних (або на паях) підприємств;
- ✓ шляхом придбання акцій закордонних підприємств;
- ✓ шляхом відкриття за кордоном власних філій або дочірніх підприємств.

### **Міжнародна міграція робочої сили**

Створення великої машинної індустрії викликав розвиток і такої форми міжнародних економічних відносин, як міжнародна міграція робочої сили. Вона *проявляється в еміграції (виїзді робочої сили за кордон) та імміграції (приплив робочої сили з-за кордону)*. На міжнародну міграцію робочої сили впливають національні, політичні, ідеологічні фактори. Проте визначальними є економічні фактори.

*Необхідність міжнародної міграції робочої сили* зумовлена нерівномірністю нагромадження капіталу, існуванням відносного перенаселення (безробіття) як постійного джерела надлишкових робочих рук в одних країнах і нестача дешевої робочої сили в інших.

*Характерною рисою міжнародної міграції робочої сили* в сучасних умовах є рух двох різних типів мігрантів з відсталих країн у розвинуті. Один тип – це наукові кадри й спеціалісти (втеча умів), інший тип – це некваліфікована або малокваліфікована робоча сила,

основною сферою зайнятості якої є галузі, де переважає важка ручна праця.

### **Міжнародний обмін технологіями**

В умовах НТР великих масштабів досягає міжнародний технологічний обмін. Він відбувається в *різних формах* – це продаж готових товарів, комплектуючого обладнання для виробництва, патентів, ліцензій, ноу-хау.

Продаж технологій має двояку мету. По-перше, вони продаються як звичайний товар, по-друге, продаж технологій використовується як ефективний засіб конкурентної боротьби на світовому ринку.

### **Міжнародні валютні відносини**

У зв'язку з тим, що практично всі міжнародні економічні відносини мають вартісне вираження й опосередковуються грошовими формами, між країнами світового господарства формуються певні міжнародні валютні відносини. *Важливою характеристикою стану тієї чи іншої країни в системі цих відносин є стан платіжного балансу.*

*Платіжний баланс* – це виражене у валюті кожної окремої країни співвідношення між сумою платежів, отриманих з-за кордону, й сумою платежів, переведених за кордон за певний період часу, як правило, за рік. Стан платіжного балансу залежить від багатьох факторів. Серед них:

- стан зовнішньоторговельного балансу,
- міжнародного балансу послуг і руху інвестиційних доходів (прибутків, дивідендів, процентів),
- балансу міжнародного руху довгострокового й короткострокового кредиту тощо.

Стан платіжного балансу безпосередньо впливає на курс валюти тієї чи іншої держави. При активному платіжному балансі курс національної валюти підвищується відносно валют інших країн, при пасивному – понижується.

На основі руху позичкового капіталу в сфері міжнародних економічних відносин виникає міжнародний кредит. Він означає надання в масштабі світового господарства валютних і товарних ресурсів на умовах повернення, строковості і платності. Суб'єктами (кредиторами й позичальниками) міжнародних кредитних відносин виступають банківські і промислові корпорації, державні організації, міжнародні й регіональні фінансово-кредитні інститути. Міжнародний кредит відображає процес інтернаціоналізації світового виробництва.



Рух позичкового капіталу в світовому масштабі призвів до формування *світового ринку капіталів* – сукупності національних і міжнародних ринків капіталів. На цьому ринку розвинуті країни світу виступають одночасно і як кредитори, і як боржники, більшість же країн, що розвиваються, як боржники (до останніх відноситься й Україна), їх сумарний зовнішній борг досяг астрономічних вершин – більш як трильйон доларів, що означає повну втрату економічної самостійності.

### **5. Основні види інтеграційних об'єднань**

На основі інтернаціоналізації господарського життя починається процес міжнародної економічної інтеграції. Найбільшого поширення інтеграційні процеси отримали в Західній Європі. З перших післявоєнних років функціонують митний, а потім економічний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембурга. У 1951р. шість країн Західної Європи (Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, ФРН і Італія) створили Європейське об'єднання вугілля й сталі (ЄОВС).

Своє завершення цей економічний інтеграційний процес одержав з моменту укладення між цими шістьма державами 25 березня 1957р. у Римі угоди про створення **Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)**, яке отримало назву спільного ринку. Паралельно зі спільним ринком у 1960р. утворюється другий західноєвропейський інтеграційний блок – Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ). До його складу звійшли Великобританія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, а з 1961р. – в якості асоційованого члена – Фінляндія.

Програма ЄЕС спочатку передбачала тринадцятирічний (до 1970 року) “перехідний період”, впродовж якого планувалось здійснити такі заходи:

- скасувати митні тарифи й кількісні обмеження на всі товари у взаємній торгівлі й встановити єдиний митний тариф, а також єдину торговельну політику проти “третіх країн”;
- зняти обмеження для вільного переміщення робочої сили, послуг і капіталів у межах співтовариства;
- виробити єдину політику в галузі сільського господарства й узгодити загальну економічну політику;
- скоординувати соціально-економічне законодавство країн-учасниць, створити політичний союз.

Інтеграційна програма ЄАВТ була значно вужча. В ній передбачалося усунути лише взаємні митні тарифи на промислові товари. Тому

спільний ринок виявився спільним. Це проявилось в тому, що у 1973р. до нього приєдналися Англія й Ірландія, а в 80-х рр. рамки ЄЕС розширилися за рахунок вступу Греції, Ісландії й Португалії.

Реальні досягнення ЄЕС за період існування досить відчутні. Скасування митних обмежень сприяло збільшенню товарообігу в рамках співтовариства. Зросло світове господарське значення ЄЕС. Відчутно збільшилась потужність західноєвропейських монополій. Проте не всі пункти початкової програми були виконані, що значною мірою вплинуло на темпи економічного зростання в країнах-учасниках блоку. Це викликало необхідність поглиблення інтеграційних процесів.

Відповідно до прийнятого в 1985р. Єдиного європейського акту, створення Єдиного внутрішнього ринку країн ЄЕС завершилося. Були зняті останні обмеження на шляху вільного руху капіталів, робочої сили, товарів, послуг з однієї країни в іншу: ЄЕС отримало нову назву – Європейське співтовариство (ЄС), яке 01.01.1994р. трансформувалось у **Європейський союз (ЄС)**.

Європейський союз має свій загальний бюджет, єдину грошову одиницю євро. У цьому об'єднанні функціонують наднаціональні адміністративні органи: Рада міністрів, Європейський парламент. На порядку денному стоїть питання й про політичне об'єднання країн – членів ЄС.

Європейський союз – не єдиний приклад регіональної інтеграції. Нині в світі нараховується **близько 15 регіональних економічних об'єднань**. Найвідоміші з них:

✓ Асоціація держав Південносхідної Азії (АССАН), куди входять Індонезія, Малайзія, Тайланд, Філіппіни;

✓ Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛІАІ), яка об'єднує Аргентину, Болівію, Бразилію, Венесуелу, Колумбію, Мексику, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі, Еквадор.

Розвиток економічної інтеграції країн світу й надалі буде поширюватись і виестувати в найрізноманітніших формах тому, що це магістральний шлях в майбутнє шансгарної цивілізації.

**Зона вільної торгівлі.** Країни-учасниці цього об'єднання обмежуються скасуванням митних бар'єрів у взаємній торгівлі.

**Митний союз.** Вільне переміщення товарів і послуг всередині об'єднання доповнюється єдиним митним тарифом щодо "третіх країн".

**Загальний ринок.** У такому об'єднанні ліквідуються митні бар'єри між країнами не тільки для торгівлі, але й для переміщення капіталів і робочої сили.

Головними структурними елементами механізму господарського співробітництва України на міжнародній арені виступають:

1. Програмно-цільові форми та методи координації господарських міжнародних відносин:

- погодження довгострокових програм економічного та науково-технічного співробітництва між Україною та державами світового співтовариства;
- укладення договорів, угод про розвиток взаємних господарських зв'язків між зацікавленими партнерами.

2. Сукупність товарно-вартісних важелів, що використовуються в міжнародних господарських відносинах: відповідна валютна, податкова, кредитна, депозитна, цінова й митно-тарифна політика.

3. Організаційно-економічні інструменти: міжнародні господарські організації, товариства, інститути, центри, банки, біржі, а також форми економічних зв'язків.

4. Правові норми, акти, положення, що регулюють міжнародні економічні зв'язки.

Використовуючи цей механізм та постійно його вдосконалюючи, Україна повинна виступати на світовій арені й брати участь у розвитку взаємних господарських відносин з країнами світового товариства, саме це є однією з важливих підойм, що призведуть до стабілізації національного господарства та сприятимуть зростанню добробуту населення України.

### *7. Економічні аспекти глобальних проблем*

Економічний, соціально-політичний, культурний розвиток людства в останній чверті ХХ ст. відбувається під знаком глобалізації. Зростають міжнародна торгівля та інвестиції, небачених досі масштабів досягла диверсифікація світових фінансових ринків і ринків робочої сили, відчутно зросла роль транснаціональних компаній у світогосподарських процесах, загострилася глобальна конкуренція, з'явилися системи глобального менеджменту.

*Глобалізація світової економіки – це складна, багатоаспектна проблема*, за якою приховується безліч явищ та процесів, що відбуваються одночасно, а також проблем, котрі торкаються усього людства, і які прийнято називати глобальними проблемами сучасності.

*Глобальні проблеми – це всезагальні проблеми, що відзначаються загальнопланетарним за своїми масштабами і значенням характером, пов'язані з життєвими інтересами народів усіх країн, становлять загрозу життю для всього людства і можуть бути вирішені спільними діями всіх країн світу.*

Серед глобальних проблем найчастіше фігурують проблеми:

- миру та роззброєння,
- екологічна,
- демографічна,
- енергетична,
- сировинна,
- продовольча,
- подолання бідності та відсталості.

З розвитком людської цивілізації можуть виникати і вже виникають *нові глобальні проблеми*. Так, до групи глобальних стали відносити проблему освоєння та використання ресурсів Світового океану, освоєння та використання космосу. Дослідження цих проблем дозволяє помітити, що вони тісно взаємопов'язані, зокрема, енергетична та сировинна проблеми співвідносяться з екологічною, екологічна з демографічною, демографічна з продовольчою тощо. Тому їх аналіз, пошук шляхів вирішення це складне завдання.

Глобальні проблеми мають яскраво виражений економічний аспект. Вони впливають на структуру відтворення, динаміку економічних процесів, пошуки ефективних форм і методів управління. Успішне вивчення глобальних проблем можливе лише в межах аналізу всієї системи світового господарства.

Незважаючи на всю різноманітність, глобальні проблеми мають загальну специфіку, що виділяє їх на фоні інших проблем світової економіки. Специфіка глобальних проблем полягає в наявності ряду спільних рис:

- кожна з проблем і всі разом принципово важливі для майбутнього людства. Затримка з їх вирішенням – смертельна загроза цивілізації або деградація умов життя і виробничої діяльності на Землі;
- у них проявляється поглиблення і ускладнення світогосподарських зв'язків та інтернаціоналізація інших суспільних процесів на Землі;
- їх розв'язання можливе лише за умови об'єднання зусиль усіх держав і народів. Знайти рішення глобальних проблем – значить забезпечити умови виживання всіх народів і подальший розвиток цивілізації.

Глобальні проблеми неможливо вирішити швидко на рівні окремих країн. Потрібен єдиний міжнародний механізм їх розв'язання і регулювання, визначення міжнародних правових та економічних норм. Великі надії у вирішенні глобальних проблем покладаються на ООН, МВФ, ВТО, регіональні і галузеві організації, котрі мають великий досвід координації міжнародних зусиль, використання ресурсів, регулювання міжнародних економічних зусиль.

З глобальними проблемами людство може впоратися. Для цього воно вже має в розпорядженні достатні науково-технічні і матеріальні досягнення. Можна навести численні приклади успішних спроб щодо розв'язання хоча б часткового ряду глобальних проблем. Так, на міжнародному рівні приділяється велика увага екологічним проблемам. Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку розробляє програми поліпшення якості природного середовища та загального екологічного стану. Ця комісія і ряд інших міжнародних організацій визначають критерії екологічної безпеки, розробляють короткострокові та довгострокові програми. У 2000 р. витрати на природоохоронні заходи зросли приблизно у шість разів проти рівня витрат 1970р.

Важливу роль в охороні навколишнього середовища відіграє регіональне співробітництво. У документах ЄС неодноразово підкреслювалась необхідність розвитку регіональної стратегії у цій сфері і раціонального використання природних ресурсів європейського регіону, який сьогодні є найбільш кризовим в екологічному плані. В ЄС система оподаткування будується таким чином, щоб стимулювати збереження природного середовища.

#### *Джерела подолання глобальних проблем*

Подолання проблем зuboжіння і відсталості для більшості країн, що розвиваються, неможливе без міжнародного сприяння. Воно здійснюється, перш за все, по лінії офіційної допомоги з боку розвинутих країн у формі надання фінансових ресурсів. Для найбільш бідних країн, що є основними одержувачами цієї допомоги, вона становить близько 3% відносно їх ВВП, зокрема для країн тропічної Африки – понад 5%, хоча в розрахунку на кожного мешканця цього регіону це становить всього 26 дол. на рік.

Другим джерелом для подолання відсталості можуть бути *іноземні приватні інвестиції*. За даними МВФ, у 1990-х рр. надходження усіх фінансових ресурсів у країни, що розвиваються, становили щорічно від 114 до 229 млрд. дол. Проте результативність цих фінансових потоків значною мірою залежить від розробки і реалізації в цих країнах ефективних національних стратегій розвитку, що спиралися б, насамперед, на внутрішні економічні ресурси.

Під патронатом ряду міжнародних організацій – ЮНЕСКО, Міжнародної морської організації, Всесвітньої метеорологічної організації – здійснюється багато наукових програм з метою дослідження ресурсного потенціалу Світового океану, його впливу на погоду та клімат. Міжнародна організація з охорони та використання морського дна розробляє конкретні заходи, пов'язані зі спостереженням за

діяльністю окремих країн щодо охорони Світового океану, за обсягами виробництва, попитом і цінами на сировину, що добувається.

Питання позитивного вирішення глобальних проблем, пов'язаних із загальнолюдською діяльністю в тій чи іншій конкретній сфері, залежить, головним чином, від *ресурсного забезпечення програм*, що розробляються міжнародними організаціями. За масштабністю і комплексністю завдань, які передбачається вирішити, на перше місце висуваються питання, з одного боку, щодо джерел таких ресурсів, можливості їх одержання та використання, а з іншого, – організації екологічно безпечного розширеного відтворення суспільного виробництва в усіх країнах світу.

*Екологічно безпечне розширене відтворення світової економіки означає, що нарощування обсягів виробництва супроводжується прискоренням розвитком технологій, які поступово поліпшуватимуть навколишнє середовище та якість життя людей на Землі.*

Національні програми охорони природного навколишнього середовища будуть ефективними лише тоді, коли відповідатимуть міжнародним вимогам. Зараз організатором і координатором цієї діяльності виступає Організація Об'єднаних Націй та її спеціалізовані організації, насамперед створена в 1972р. у системі ООН Програма з навколишнього середовища (ЮНЕП). За її ініціативою було розроблено і прийнято *Декларацію з розвитку навколишнього середовища (1992 р.)* – своєрідну міжнародну екологічну конституцію. Нині ЮНЕП домагається прийняття міжнародної конвенції *про збереження глобальної біологічної різноманітності.*

### **Контрольні питання**

- 1. Доведіть, що міжнародний поділ праці є основою розвитку світового господарства.*
- 2. Як ви розумієте цілісність світового господарства?*
- 3. У чому полягають зрушення у структурі світового господарства за останні десятиріччя.*
- 4. Які переваги дає країні участь у міжнародному поділі праці?*
- 5. Охарактеризуйте основні історичні етапи розвитку світового господарства.*
- 6. Яка форма міжнародних економічних відносин є провідною?*
- 7. Який стан міжнародного руху робочої сили і його наслідки для України?*
- 8. Яка роль загальнолюдських інтересів у розв'язанні глобальних проблем?*

## ЛІТЕРАТУРА

1. Атаманюк З., Панчишин С. Економічна теорія: макроекономіка і мікроекономіка. – К., 2001.
2. Буян І.В., Березюк Р.М., Братко С.В. та ін. Економіка: Теоретичні основи: У двох частинах. – Тернопіль: Астон, 1997.
3. Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.С. Політична економія. – К.: Ельга, 2000.
4. Воробйов Є.М. Економічна теорія. – К.: Корвін, 2001.
5. Гальчинський А. Теорія грошей. – К., 2001.
6. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічної теорії: Підручник. – К.: Вища школа, 1995.
7. Гош О. Політична економія капіталізму і після соціалістичного перехідного суспільства: Підручник. – К.: Преса України, 1999.
8. Заглинський А.О., Матусевич М.К. Політична економія. – Рівне: Волинські береги, 2000.
9. Економічна енциклопедія / За ред. Б.Л. Гаврилишина, А.С. Гальчинського, В.А. Юшенка та ін.: У 3 т. – К.: Академія, 2000.
10. Ковальчук В.М. Загальна теорія економіки. – Тернопіль: Астон, 1998.
11. Ковальчук В.М., Сарай М.І. Економічна думка в історичному аспекті. – Тернопіль: Астон, 1999.
12. Клишко Н.Г., Нестеренко В.П. Основи економічної теорії: Політекономічний аспект. – К.: Вища школа, 1994.
13. Мочерний С.В. Основи економічної теорії. – Тернопіль: Тарнекс, 1993.
14. Мочерний С.В. Економічна теорія. – К.: Академія, 1999.
15. Ніколаєнко Ю.В. Основи економічної теорії: У двох книгах. – К.: Либідь, 1998.
16. Основи економічної теорії: Політекономічний аспект: Підручник для студ. екон. спец. вищ. закл. осв. / За ред. Г.Н. Клишка, В.П. Нестеренка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк., 1997.
17. Тирлок В.І. Економіка нових форм господарювання. – Тернопіль, 2000.
18. Пруссова Л.Г. Экономика в вопросах и ответах. – К., 1998.
19. Петюх В.М. Ринок праці. – К., 2000.
20. Пилипенко І.І., Жук О.П. Цінні папери в Україні. – К., 2001.
21. Рошин С.Ю. Экономика труда: экономическая теория труда. – М., 2000.

## ЗМІСТ

<b>Передмова</b> .....	<b>3</b>
<b>1. ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА СУСПІЛЬНА НАУКА</b> .....	<b>4</b>
1. Політична економія в системі наук.....	4
2. Виникнення та основні етапи її розвитку .....	5
3. Предмет і методи політекономії.....	10
4. Економічні категорії та економічні закони .....	11
5. Завдання політичної економії як науки та навчальної дисципліни .....	13
<b>2. ВИРОБНИЦТВО І ЙОГО СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ</b> .....	<b>15</b>
1. Виробництво, його складові елементи та структура .....	15
2. Продуктивні сили суспільства, їх функціональна структура .....	19
3. Виробничі відносини, їх суть, система, структура. Суспільний спосіб виробництва .....	21
4. Основні фактори виробництва та їх взаємодія.....	23
5. Технологічний спосіб виробництва, його типи.....	25
<b>3. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ВИРОБНИЦТВОМ. ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ</b> .....	<b>27</b>
1. Сутність потреб і особливості їх розвитку.....	27
2. Закон зростання потреб та механізм його дії.....	28
3. Взаємозв'язок потреб, виробництва і попиту .....	29
4. Економічні інтереси та їх класифікація.....	31
<b>4. ЕКОНОМІКА СУСПІЛЬСТВА ЯК СУКУПНІСТЬ ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ</b> .....	<b>34</b>
1. Економічна система суспільства: суть, форми, структура.....	34
2. Суспільний поділ праці як матеріальна основа економічних відносин.....	39
3. Ефективність суспільної економіки та її показники.....	41
<b>5. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА</b> .....	<b>42</b>
1. Суть власності, її економічний та юридичний зміст.....	42
2. Еволюція відносин власності.....	43
3. Типи, види й форми власності.....	45
4. Відносини власності в Україні. Закон України "Про власність" .....	46



<b>6. ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО І ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ.....</b>	<b>50</b>
1. Основні форми економічного життя людей: натуральне господарство, товарне виробництво .....	50
2. Товар і його властивості.....	53
3. Закон вартості, його функції та механізм дії.....	56
4. Теорії вартості та їх різновиди .....	58
5. Походження, сутність і функції грошей .....	60
6. Грошовий обіг і його закони. Інфляція.....	68
<b>7. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ РИНКУ .....</b>	<b>71</b>
1. Ринок як форма організації суспільного виробництва.....	71
2. Ринковий механізм, його функції та межі дії .....	74
3. Інфраструктура ринку .....	78
<b>8. СУБ'ЄКТИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ. ПІДПРИЄМСТВО.....</b>	<b>81</b>
1. Підприємство як основний суб'єкт ринкової економіки. Види підприємств .....	81
2. Підприємництво, його суть, принципи, умови та функції .....	84
3. Розвиток підприємницької діяльності в Україні.....	86
<b>9. КАПІТАЛІСТИЧНА ЕКОНОМІКА ЯК ВИЩА ФОРМА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....</b>	<b>89</b>
1. Об'єктивні основи та шляхи виникнення і розвитку капіталізму.....	89
2. Капітал як економічна категорія товарного виробництва .....	91
3. Концентрація і централізація капіталу як матеріальна основа формування монополій.....	93
<b>10. ПЕРЕХІДНА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ ЗАКОНОМІРНОСТІ ..</b>	<b>95</b>
1. Сутність перехідної економіки.....	95
2. Особливості економічних відносин і різноманітність форм еволюції країн, що розвиваються.....	98
3. Формування ринкових інститутів у постсоціалістичних країнах ..	99
<b>11. СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ І ЙОГО ФОРМИ .....</b>	<b>102</b>
1. Сутність і види економічного відтворення.....	102
2. Суспільний продукт. Методи обчислення суспільного продукту ..	105
3. Сучасні форми суспільного продукту .....	108
4. Національне багатство і його відтворення.....	112

<b>12. РОЗПОДІЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ДОХОДУ, СПОЖИВАННЯ, ЗАОЩАДЖЕННЯ І ДОБРОБУТ ЛЮДИНИ.....</b>	<b>114</b>
1. Сутність, місце та роль розподілу в процесі відтворення.....	115
2. Розподіл національного доходу і об'єктивні основи формування доходів населення.....	116
3. Заробітна плата – основна форма доходів населення.....	118
4. Перерозподіл національного доходу і споживання.....	122
5. Споживання, національний дохід і заощадження.....	124
<b>13. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ І ЙОГО ЧИННИКИ.....</b>	<b>127</b>
1. Економічне зростання: суть, типи, фактори, значення.....	127
2. Теорії і моделі економічного зростання.....	133
3. Циклічність економічного розвитку.....	136
<b>14. РОЛЬ ДЕРЖАВИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ.....</b>	<b>139</b>
1. Сутність і ознаки змішаної економіки.....	140
2. Механізм функціонування сучасної капіталістичної змішаної економіки.....	142
3. Економічні функції держави.....	145
4. Методи державного регулювання економіки.....	146
<b>15. МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗРОСТАННІ ДОБРОБУТУ ЛЮДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ СВІТУ.....</b>	<b>148</b>
1. Об'єктивні передумови виникнення світового господарства.....	149
2. Етапи розвитку світового господарства.....	150
3. Структура сучасного світового господарства та закономірності його функціонування.....	152
4. Система міжнародних економічних відносин.....	155
5. Основні види інтеграційних об'єднань.....	158
6. Проблеми інтеграції економіки України в світове господарство..	160
7. Економічні аспекти глобальних проблем.....	162
Література.....	166